2004:55

Jordbrukets industrialisering

2004

Henrik Borg, Cissela Olsson

Regionmuseet
Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Rapport 2004:55

Jordbrukets industrialisering

Fördjupningsstudie inom Programmet Skånes industriella arv

2004

Skåne län

Henrik Borg, Cissela Olsson

Regionmuseet
Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Regionmuseet Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Kristianstad
Box 134, Stora Torg
291 22 Kristianstad
Tel 044 – 13 58 00 vx, Fax 044 – 21 49 02

Lund
Box 153, St Larsomr. Byggnad 10
221 00 Lund
Tel 046 – 15 80 50 vx, Fax 046 – 15 80 39

www.regionmuseet.m.se

© 2004 Regionmuseet Kristianstad / Landsantikvarien i Skåne
Rapport 2004:55
ISSN 1651-0933

Omslagsfoto: Lantmännen i Mjöhult, Höganäs kommun, foto författaren
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle. Dnr 507-99-502.

Jordbrukets industrialisering

Innehåll

Inledning 7
1. Jordbrukets utveckling efter skiftena 9
Jordbrukspolitik 10
Vetenskaperna 12
Utbildningar och lantmannaskolor 14
Mekanisering och motorisering 15
Jordbrukets andelsföreningar. 18
Elektrifieringen. 20
2. Jordbruket idag 22
3. Industrier med anknytning till jordbruket. 27
4. Regionernas särdrag 30
Slättbygden 30
Mellanbygden 31
Skogsbygden 34
5. Agrara miljöer – hot och bevarande 35
Riksintressen 37
Byggnadsminnen 39
Kulturreservat 40
6. Exempel på intressanta miljöer 41
Bakgrund 41
Vandringar 41
Fähus – ladugårdar 42
Gödselhantering 43
Traktorer 43
Elektrifiering 44
Mjölkning 45
Spannmålsskörd 48
Skolor och utbildningar 48
Mekaniska verkstäder 49
Transporter inom gården 50
Stenröjning och dikning 51
7. Kulturhistoriska undersökningar. 52
De fysiska miljöerna 53
Icke fysiska undersökningar 54
8. Förslag på vidare undersökningar. 55
8.1. Processer. 56
8.2. Agrarmiljöer/gårdar. 57
8.3. Jordbruksanknutna verksamhetsmiljöer. 57
9. Förslag på skyddsvärda miljöer. 59

10. Litteratur och källor 61
Bilaga 1. Förslag till inventering av lantbrukets ekonomibyggnader 65
Bilaga 2. Dokumentation av mekaniska verkstäder i Uppland 67
Bilaga 3. Maskin- och redskapstillverkare i Skåne under 1800-talet. 69
Bilaga 4. Maskin- och redskapstillverkare i Skåne under 1900-talet. 71
Bilaga 5. Kulturhistoriska undersökningar 75
Exempel på inventeringar och dokumentationer: 76

Inledning

Som en del i programmet för Skånes industriella arv beskrivs i denna studie jordbrukets betydelse för industrialiseringen. Huvudfåran för inriktningen av programarbetet är produktionsmiljöer i det industriella samhället. Detta innebär en medveten avgränsning från det större begreppet industrisamhället. Ett av programmets syften är att åstadkomma en fördjupningsstudie av det industriella jordbruket och livsmedelsindustrin. Fördjupningen ska innehålla ett resonemang kring hur kunskapsunderlaget ser ut idag och hur det bör se ut i framtiden för att *kunna prioritera och fatta beslut kring fysiska byggnader och miljöer*.

I Skåne kan jordbrukets omvandling till en industriell näring belysas på ett tydligt sätt. Jordbruket har påverkat landskap och samhälle samt gett upphov till en stark livsmedelsindustri med förgreningar i nästan hela landskapet. Genom studier av jordbruket kan vi visa sambandet med industrier för jordbruksmaskiner, silos, dräneringar, konstgödsel, bekämpningsmedel, växtförädling, fröer mm. Med denna fördjupning vill vi översiktligt beskriva jordbrukets utveckling under 1800- och 1900-talet och *visa exempel på fysiska lämningar eller miljöer som bäst belyser denna utveckling*. Vi vill undersöka varifrån impulserna kom till etablerandet av jordbruksanknutna industrier i länet. Studien kommer att visa kunskapsläget och peka på behov av vidare kunskapsuppbyggnad samt konkreta åtgärder.

Ofta framhålls att godsägarna spelat en central roll i jordbrukets industrialisering genom kapital, kunskaper och betydelsefulla kontakter. Under senare delen av 1800-talet har troligen internationella konjunkturer, infrastruktur, internationell handel och ekonomisk politik allt större betydelse, liksom utbildningen av lantmännen via skolor, föreningar, fackpress och böcker. Betydelsefullt blir också naturvetenskapernas utveckling med tillämpning på jordbruket. Kooperations- och andelsföreningarna får betydelse för uppkomsten av mejerier, slakterier och växtförädling med mera. Under 1900-talet blir jordbruket ett politiskt spelfält vilket genomgripande påverkar näringen. Under de senaste åren har stödformer och regleringar av jordbruket formats inom EUs politik.

En studie av detta slag blir alltid översiktlig och inom den kan inte alla intressanta spår följas upp. I denna studie har vi valt att beskriva de större dragen i jordbrukets industrialiseringsprocess. Det representativa och alldagliga ges här större utrymme än det unika och spektakulära. Vi skriver vi mycket lite om föregångsmän och innovatörer istället vill vi teckna de villkor som påverkade befolkningsmajoriteten. Skåne är ett mångfacetterat län med områden med skilda jordmåner och förutsättningar. Det för många jordbruksföretag viktiga skogsbruket har på många sätt haft betydelse för uppkomsten av mindre

industrier men räknas inte till livsmedelsindustrin vilket är skälet till att det inte behandlas i denna studie.

Det är en önskan från oss att läsare av denna studie vill lämna synpunkter och tips till Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne till vårt fortsatta arbete. Kulturgeograf, Cissela Olsson har skrivit huvuddelarna av kapitel 4, 5 och 6. Övriga delar av rapporten är författade av Henrik Borg, Bebyggelseantikvarie.

1. Jordbrukets utveckling efter skiftena

Den agrara revolutionen med storskifte, enskifte och laga skifte förändrade landskapet och byarna. Sedan dess har jordbruket genomgått stora förändringar men trots, eller kanske tack vare, mekanisering och industrialisering är fortfarande idag de flesta jordbruksföretag familjejordbruk. Stordrift i bolagsform förekommer men är relativt sällsynt. Dagens familjejordbruk är rester av större gårdar vilka överlevt genom att en person med mekanisk hjälp kan sköta det arbete som förr krävde ett större antal anställda drängar och säsongsarbetare. Även idag behövs säsongsarbete och i vårt län arbetar varje år många säsongsarbetare från Polen och de baltiska länderna. Under många år har jordbruket varit under stor press med sviktande lönsamhet för de mindre företagen. En följd är att antalet jordbruksföretag minskat kraftigt och 2002 fanns i Skåne 9193 jordbruksföretag med minst 2 hektar åkermark.

Till följd av ökad nyodling ökade åkerarealen mycket kraftigt under tiden efter skiftena. Nyodlingen igångsattes till stor del i de områden som tidigare betraktats som randområden för jordbruksbygderna. Befolkningen ökade kraftigt under 1800-talets första hälft, en ökning som planade ut under 1900-talets första hälft. Man räknar med att Skånes befolkning ökade i antal från ca 260000 vid 1800-talets början till 630000 vid dess slut. Befolkningen i jordbruksbygderna nådde sin största omfattning under åren strax efter 1900 för att sedan minska till följd av urbaniseringen då städerna och tätorterna växte till. Under 1800-talets andra hälft utvandrade ca 140000 människor från Skåne till USA, Danmark och Tyskland.

Jordbrukets ökade avkastning kunde i några fall avsättas på nya marknader. Den engelska frihandeln gav svenska entreprenörer möjligheter att *exportera till England*. I Sverige utvecklades *näringsfriheten* under 1840- och 60-tal, vilket gynnade handeln. *Förbättrade kommunikationer* ledde till ökade möjligheter för avsättning av produkterna. *Tekniska nyheter* som handelsgödsel och nya effektivare redskap, dikning och roterande växelbruk gav ökad avkastning, liksom utsädesförädling, avel samt import av utländska grödor och djur. Potatisodlingen fick stor betydelse för brännerinäringen och kosthållningen. Förbättrad lagerhållning och kommunikationer gjorde svinnet i hanteringen mindre. Bildandet av *andelsföreningar* möjliggjorde för den breda massan av bönder att förädla sina produkter och även exportera vilket gav ett ökat välstånd. *Utbildningssystemet utvecklades* med lantmannaskolor och folkhögskolor. Forskningen förbättrades och de tillämpade vetenskaperna ledde till produkter för gödning och ogräsbekämpning. Under 1880-90-talen och senare in på 1900-talet ledde industrialiseringen till att många verksamheter som tidigare bedrivits på gården

gjordes till industriella produktioner. Mjölet hade länge malts i kvarnar men under 1800-talet tilltog s*pecialiseringen* även inom andra grenar. Mejerier, slakterier och brännerier växte fram vilket minskade gårdarnas grad av självhushållning. *Motorisering och mekanisering* var lösningen på de stigande lönekostnader som uppstod vid det sena 1800-talets och 1900-talets urbanisering och den ökande konkurrensen om arbetskraften från industri och offentlig sektor. 1940- och 50-talens högkonjunktur gav ökande lönekostnader och därför ytterligare bättre lönsamhet för mekanisering. Motoriseringen och mekaniseringen har fortgått och under 1900-talet har allt fler moment utförts av motorer och maskiner. En bidragande orsak är att en del maskiner blivit relativt sett billigare på grund av större volym i tillverkningen.

Den ökade handeln och specialiseringen ökade även jordbrukets känslighet för konjunkturer och politiska förändringar. Sverige, som i egenskap av nettoexportör åtnjutit fördelar av Englands frihandelspolitik, införde spannmålstullar 1888 för att skydda mot import av billig spannmål från andra sidan Atlanten. Detta räckte inte och viss övergång skedde från produktion av vegetabiliska varor till animaliska. Den animaliska produktionen stimulerades även av förbättrade kommunikationer och konserveringsmetoder. Uppfinningen Separatorn möjliggjorde ett enklare tillvaratagande av mjölken.

Jordbrukspolitik

Länge har jordbruket varit av stort intresse för statsmakterna. På olika sätt har man sökt utveckla och stödja jordbruket. Exempelvis skedde under perioden 1800-1940 ett stort antal sjösänkningar med statligt stöd. Den statliga protektionistiska politiken var ämnad att skydda den inhemska produktionen från utländsk konkurrens. En annan satsning var att staten och hushållningssällskapen stödde enskilda maskinhållare som köpte maskiner med hjälp av statliga lån för att utföra maskinuppdrag åt andra brukare. Under 1900-talet blev jordbruket ett politiskt fält med intensiv verksamhet från statsmakten. Ett exempel är den s.k. egnahemsrörelsen som från sekelskiftet 1900 och framåt var inriktad på att främja uppförandet av egnahem för mindre bemedlade jordbrukarhushåll. Rörelsen uppstod som en reaktion på utvandringen och på lantarbetarnas inflyttning till städerna. Möjligen fanns förhoppningar hos en del arbetsgivare att fler egnahem skulle säkra tillgången på billig arbetskraft och säsongsarbetskraft. Egnahemsrörelsen fick störst genomslag i fd Kristianstads län[1].

[1] Thomas Germundsson har skrivit om egnahem i ”Egnahem som småbruk : den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall, med exempel från Sydsverige.” Den text har inte använts här.

Under 1930-talet underhandlade socialdemokraterna med Bondeförbundet. Jordbruket var i kris och den socialdemokratiske jordbruksministern Per Edvin Sköld[2] underhandlade med Bondeförbundet. Det ledde till en uppgörelse som kommit att kallas kohandeln. Bönderna gynnades med bl.a. höjt smörpris och exportstöd för smör, höjt pris på råg och en särskild margarinaccis samt ett bibehållande av spannmåls- och mjölkregleringen. Kohandeln fungerade alltså som ett led i den långsiktiga inriktning staten haft för att säkra tillgången på livsmedel i landet.

Perlinge pekar på den stora betydelsen för landsbygden av 1947-års jordbrukspolitiska beslut[3]. Då ställdes de politiska strävandena om från självförsörjningsprincip till att söka rationalisera jordbruket för att frigöra arbetskraft till den expanderande industrin. Fram till 1940-talet hade målen varit att öka produktionen, säkra självförsörjningen av landet i kristid och skaffa sysselsättning till många. Med 1947-års jordbrukspolitiska beslut blev målen att lönemässigt likställa jordbruksbefolkningen med industriarbetarbefolkningen och att begränsa produktionen. Man räknade med en nedre gräns på de så kallade basjordbruken. Dessa, de minsta jordbruksföretagen, skulle omfatta minst 10-20 hektar och strävan var att produktionen skulle åstadkommas till låga kostnader. Mindre jordbruk ansågs inte lönsamma och skulle försvinna. Det tidigare stödet till egna hem som funnits togs bort. I ett senare skede uppmuntrades sammanläggning till så kallade normjordbruk på 20-30 hektar. 1967 introducerades avgångsvederlag till jordbrukare som la ned jordbruket och ställde sig till arbetsmarknadens förfogande. 1960-talet kan betecknas som en krisperiod för jordbruket med ökat antal nedläggningar. Minskad lönsamhet ledde till att många jordbrukare fick ta annan anställning och bedriva jordbruk på fritiden. Under påverkan från den allmänna opinionen, den ”gröna vågen” och ett allmänt ifrågasättande av rationaliseringssträvandena skiftade jordbrukspolitiken till en ökning av subventionerna. 1970-talets lågkonjunktur minskade delvis trycket på rationaliseringar eftersom industrisektorn, som tidigare kunnat sluka all överflödig jordbrukspersonal och även ropat efter den, inte längre krävde mer folk. Under de senaste decennierna har ändringar i arbetsmiljölagar, djurskyddslagar och naturvårdslagar påverkat jordbruket. Konsumenterna har krävt mer hänsynsfull djurhållning och en nisch har skapats för ekologiskt hållbar

[2] Per Edvin Sköld 1891–1972 småjordbrukarson från Skåne, politiker (socialdemokrat), statsråd 1932–36 och 1936–55. S., ursprungligen lantarbetare. Han blev snabbt en av partiets ledande jordbruksexperter, var statssekreterare i Jordbruksdepartementet 1924–26 och invaldes i partistyrelsen 1924. S. ingick som jordbruksminister i den socialdemokratiska regering som tillträdde hösten 1932 och var en av upphovsmännen till uppgörelsen med Bondeförbundet följande år. Vid samlingsregeringens avgång 1945 blev S. åter jordbruksminister och framlade under de följande åren en serie av propositioner, som fick genomgripande betydelse för det svenska jordbrukets utveckling. S. var representant för de ännu vid 1940-talets mitt talrika småbrukarna inom arbetarrörelsen. NE

[3] Perlinge: *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet* sid 23

livsmedelsproduktion. Under 1990-talet förändrades politiken och jordbruket avreglerades, öppnades för utländsk konkurrens och jordbrukare erbjöds omställningsbidrag. Vid EU-inträdet 1995 förändrades återigen förutsättningarna och idag är det främst relationen till EU som påverkar jordbruket. EU-inträdet medförde en återgång till en reglerad jordbrukspolitik vilket bromsade den påbörjade strukturrationaliseringen.

Vetenskaperna

Statsunderstödd tillämpad forskning på jordbrukets område med avsikt att ge material för utveckling av jordbruksnäringen påbörjades redan på 1700-talet, inte minst genom Linné som inom Vetenskapsakademien omhuldade naturvetenskapernas utnyttjande inom jordbruket. År 1814 övertogs arbetet av Lantbruksakademiens "Experimentalfarm", senare benämnd Experimentalfältet. Lantbruksakademiens tekniska intresse innefattade även lantbrukets byggnader. Det speglas både i inkomna tävlingsskrifter och i diskussioner och inlägg i akademiens tidskrift som innehåller en rad renritade ritningar och planskisser över olika slags ekonomibyggnader och detaljerade beskrivningar av byggnadernas tänkta funktion. Akademiens verksamhet förlades 1907 till den då grundade Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet. Denna uppdelades på 1930-talet på separata anstalter för åkerbruk med växtodling, husdjursskötsel, mejerinäring, trädgårdsnäring och växtskydd. Först från slutet av 1800-talet hade dessa verksamheter fått sådan omfattning att de spelade någon avgörande roll för näringarnas utveckling. Veterinärhögskolan och Skogshögskolan i Stockholm som startades 1914, Lantbrukshögskolan i Uppsala (Ultuna) 1932, och f.o.m. 1974 Alnarps lantbruksinstitut bildar sedan 1977 Statens lantbruksuniversitet, SLU.[4]

Under 1700- och 1800-talen utvecklades vetenskaperna i rask takt och under 1800-talet kom de tillämpade vetenskaperna inom kemi och biologi att få en stor betydelse för jordbruket. Nu försökte man klarlägga förutsättningarna för en god skörd liksom vilken näringssammansättning som var den ideala för jorden. Kunskaperna om gödsel utvecklades och den tidiga naturgödseln, benmjölsgödsel (från 1820-talet) och peruguanon (från 1840-talet), kunde kompletteras och senare ersättas med konstgödning under 1800-talets mitt och slut. I Sverige startades superfosfatfabriker för tillverkning av gödning redan på 1870-talet och i Skåne startades fabrik i Helsingborg 1875, Landskrona 1882, Malmö 1902 och Limhamn 1906[5]. Fosfatkartering och jordanalys användes för

[4] Nationalencyklopedin
[5] Konstgödsel tillverkades av råfosfat och svavelsyra vid Skånska Superfosfat- och Svavelsyrefabriken i Helsingborg från 1875, Konstgödningsaktiebolaget i Landskrona 1882

att avgöra jordens beskaffenhet och sammansättning, något som påverkade vilka grödor som passade och vilka insatser av gödning som krävdes. Idéhistorikern Erland Mårald har skrivet en bok kallad ”Jordens kretslopp, lantbruket och den kemiska vetenskapen 1840-1910[6]. I den berörs den samtida synen på kemin som jordbrukets gynnare och de utvecklade naturvetenskaperna som tänktes erbjuda lösningar på samhälleliga och ekonomiska problem. De kemiska bekämpningsmedlen användes från 1940-talet för att bekämpa ogräs, svampangrepp och insekter. Ett annat resultat av vetenskapliga framgångar är det genetiska enkornsfrö som togs fram under 1960-talet för betodling och som tillsammans med kemiska bekämpningsmedel minskade arbetsinsatsen drastiskt. Fröet, bekämpningsmedlen och mekaniseringen av betupptagningen minskade arbetsinsatsen från 1940-talets 575 mantimmar/hektar sockerbetor till 1980-talets 52 mantimmar/hektar sockerbetor för att idag ligga på 10 mantimmar/hektar samtidigt som skörden ökat från 27 ton/hektar till 46 ton/hektar[7]. Gentekniken är idag under stark utveckling och diskussionen om risker eller fördelar med GMO-gröda är livlig. Gentekniken har möjliggjort förändringar i arvsmassan på levande organismer. I Skåne bedriver exempelvis Svalöv-Weibull[8] framställning av GMO-gröda. Bryggeriet Österlenbryggarna i Ystad har i samarbete med Bioteknikcentrum[9] tagit fram ett öl som innehåller genetiskt modifierad majs, ölet kallas Kenth. En krögarföreningen i Malmö har bestämt sig för att bojkotta ölet vilket visar hur kontroversiellt ämnet är. Svalöv-Weibull har sitt ursprung i de sammanslagna firmorna Sveriges Utsädesförening Svalöf AB och Weibulls. Av betydelse för djurhållningen har varit möjligheten att behandla bakterier med antibiotika.

Negativa effekter av de kemiska bekämpningsmedlen blev kända av en bredare allmänhet under 1950- och 60-talen. Inte minst uppmärksammades den kvicksilverbetning av utsädet som orsakade att många fåglar dog eller fick problem med fortplantningen. De fulla konsekvenserna av användandet av idag förbjudna bekämpningsmedel, är kanske inte klarlagda, men klart är att de påverkat hälsan hos både människor och djur.

(SUPRA), Svenska Konstgödnings- och Svavelsyrefabriken i Malmö 1902, Hälsingborgsfabrikens filial i Limhamn 1906.

[6] Mårald, Erland: *Jordens kretslopp*

[7] SDS 2004-05-14

[8] Svalöv-Weibull ägs av Svenska Lantmännen och det tyska kemiföretaget BASF.

[9] Bioteknikcentrum är ett informationskontor som skapats för att öka kunskapen om genteknik och GMO. Initiativtagare och finansiärer är bioteknikföretagen Bayer CropScience, DuPont, Monsanto, Plant Science Sweden, Svalöf Weibull samt Syngenta. Finansiellt stöd har även erhållits från Bayer och Dow Agroscience. http://www.bioteknikcentrum.com

Utbildningar och lantmannaskolor

Vid 1840 års riksdag gavs anslag till fem nya lantbruksskolor, bl.a. Skånska Jordbruksskolan i Orup 1840–80. Statliga lantbruksinstitut inrättades vid Ultuna 1848 och Alnarp 1862. En teoretisk lantbruksskola startades 1867 i Trelleborg som en föregångare till den utbildning som utvecklades vid folkhögskolorna. En andra årskurs inrättades vid Hvilans folkhögskola 1876. Från 1887 benämndes skolformen lantmannaskola men från 1963 benämndes samtliga yrkesskolor inom jordbruket lantbruksskolor.

På Alnarps Landtbruksinstitut gavs undervisning inom två tvåårigа kurser: en högre med lantbrukselever och en lägre med lantbrukslärlingar. Målsättningen var "att bibringa sina lärljungar goda kunskaper och praktisk skicklighet i landthushållningen och dess hjelpvetenskaper och att såsom en mönsterhushållning från sina åkerfält, ladugårdar, försöksfält, trädgårdar och verkstäder, sprida en god och gagnande kunskap om allt hvad till landtbrukets fromma hörer". Vid Alnarp organiserades senare linjer för högre mejeri- och trädgårdsutbildning samt för utbildning av lantmästare och trädgårdstekniker Idag är Alnarp en del av SLU, dit också försöksanläggningen i Balsgård hör. Redan 1849 startades verksamheten vid Ultuna lantbruksinstitut i Uppsala län. I Alnarpsparken ligger det så kallade ”Slottet” vilket uppfördes för Alnarps lantbruksinstitut 1862 då agronomutbildningen startade. Slottet, uppfört efter ritningar av Ferdinand Meldahl, hyste lektionssalar, laboratorier, lärar- och studentbostäder med mera. Idag finns Alnarps centrala funktioner på plats i Slottet exempelvis Förvaltningsavdelningen och Utbildningsenheten och fortfarande bedrivs undervisning i lektionssalarna. Byggandet av Alnarp stöddes av de skånska hushållningssällskapen.[10] Idag finns i Alnarp ett lantbruksmuseum som innehåller redskap och maskiner vilka skänkts till Alnarp bla av Hushållningssällskapet. Museet invigdes 1916 och byggnaden är en utställningsbyggnad från Baltiska utställningen i Malmö 1914.

Idag finns det sex s.k. naturbruksgymnasier i Skåne.[11] I undervisningen ingår en stor del praktiska övningar vid skolornas egna anläggningar och inom företag. Utbildningen ger möjlighet till arbete som djurskötare, traktorförare osv., och efter vidareutbildning bl.a. som husdjurstekniker, förman och egen företagare. Många av skolorna har ett omfattande kursutbud utöver grundutbildningen och fungerar som centra för rådgivnings- och försöksverksamhet m.m. Naturbruksprogrammet ger grundläggande högskolebehörighet.

Bygghandböcker för lantbruksbyggnader har tagits fram av Lantbruksuniversitetet och Lantbruksstyrelsen under 1980-90-talen som

[10] http://www-alnarp.slu.se/images/Arkitekt.pdf
[11] På följande platser: Önnestad, Östra Ljungby, Svalöv, Bollerup, Hvilan i Åkarp, Skurup.

handböcker för bl. a. egentillverkning av byggnader på landsbygden. Böckerna innehåller rådgivningstext, byggbeskrivningar och ritningar på hela byggsystem och detaljer med mått och dimensioner. Redan under 1800-talet producerades typritningar av hushållningssällskapen som också bedrev en omfattande rådgivningsverksamhet. Även Lantbrukskooperationerna bedrev rådgivningsverksamhet, uppgifter som under 1900-talet alltmer övertogs av Lantbruksstyrelsen och lantbruksnämnderna.[12] Fortfarande idag bedrivs verksamhet inom byggrådgivning av Lantmännen genom ”Bygglant”.[13] Även de olika jordbruksmässorna och jordbruksutställningarna var av betydelse för spridningen av nyheter.

Viktiga för spridning av idéer och information om nya produkter var även tidskrifter och produktkataloger. ”Tidskrift för Landtmän” hette en lantbrukstidskrift som började komma ut redan 1879. 1917 slogs den ihop med den år 1890 grundade tidningen Landtmannen. 1935 slogs den ihop med ”Svenskt Land,” (grundad 1917). Idag kallas tidningen Lantmannen och riktar sig till lantbrukare och närliggande yrkesutövare. Den innehåller fortfarande produktionsrådgivning med tyngdpunkt på växtodling, husdjur, teknik och ekonomi. Den behandlar även nya näringar på landsbygden och försöks- och forskningsverksamhet.

Mekanisering och motorisering

Storgodsen var de tidigaste brukarna av den tidiga motoriserade hjälpmedlen, som exempelvis de ångdrivna lokomobilerna. Storgodsägarna hade, till skillnad från brukarna av de mindre jordbruken, såväl kunskaper, ekonomiska förutsättningar, sammanhängande stora odlingsytor som kontaktnät för nyheter om tekniska innovationer. Godsägarna fungerade som initiativtagare och innovationsspridare. Ett känt exempel är redskapstillverkningen på Engeltofta i nordvästra Skåne där CG Stjärnsvärd 1803-1819 drev en smedja efter skotska förebilder och med skotska smeder. Man tillverkade plogar och ett stort antal andra redskap. Redskapen spreds och kopierades över landet och de smeder som lärdes upp på Engeltofta verkade senare på olika håll i landet.

[12] Lantbruksstyrelsen, statligt ämbetsverk 1889–1991. L. hade ansvar för ärenden avseende lantbruket och dess rationalisering samt hälso- och sjukvård i fråga om husdjur, djurskydd och veterinära ärenden. Till ansvarsområdet hörde också lantbruksnämnderna och deras ortsombud, distriktveterinärorganisationen samt Statens hingstdepå och stuteri. År 1991 sammanfördes L. med Statens jordbruksnämnd till Statens jordbruksverk. NE

[13] Arbetsområdet är projektering och försäljning av byggnader och byggmaterial samt försäljning och service av inomgårdsutrustning för lantbrukets driftbyggnader

Traktoriseringen har kallats det avgörande steget i jordbrukets industrialiseringsprocess.[14] Den gav besparing av arbetskraft och frigjorde fodermedelsarealer. I Skåne försvann hästen som dragare först i sydväst och i västra delarna men även i trakterna av Kristianstad. Mot mitten av 1950-talet var hästen borta som dragare i hela Skåne utom i delar av norra och mellersta Skåne som ”avhästas” något senare. Den process som avslutades på 50-talet var kulmen på en lång utveckling. Stationära ångmaskiner för tröskning fanns redan på 1840-talet och 1850-talet och Sveriges första ångdrivna plog köptes in från England 1861 av Tage Sylwan som bl.a. ägde Bollerup och Öja. Men ånga blev inte viktig för plöjningen så som den blev för tröskningen. För tröskning blev ånglokomobiler använda långt in på 1900-talet men ersattes vid elektrifieringen. De första skördemaskinerna dyker upp under 1860-talet och utvecklas till att även klara av kärvesbindning. Viktigt för vall och foderhanteringen på gårdarna var att slåttermaskiner utvecklades. Ibland kombinerades slåttermaskiner och skördemaskiner. På godset Axelvold togs Sveriges första skördetröska, en tanktröska från International Harvester, i bruk 1928[15]. Tio år senare, 1939, fanns endast cirka 120 skördetröskor i hela landet. En förutsättning för användandet av skördetröskor var spannmålstorkar vilka krävdes för att torka spannmålen. Först under 1940-talet kom en inhemsk tillverkning i gång av skördetröskor med Bolinder-Munktells skördetröska från 1941. Under 1950-talet fick skördetröskan sitt genombrott i Sverige. Förbränningsmotorn kom under 1890-talet och drevs till en början av fotogen men senare på bensin och diesel.

Genomslaget kom efter 1905 då ett stort antal fabrikat från England, USA och Sverige fanns på marknaden. Under 1930-talet kom genombrottet för bil-, lastbil- och busstransporter. Luftgummihjul gav högre hastighet och bättre komfort. Även i lantbruksvagnar började luftgummihjul att användas under 1930-talet. Före kriget märktes en stark ökning av traktorer men kriget innebar en bromsning av utvecklingen. Flera svenska traktortillverkare fanns på marknaden och på 1940-talet tog även Volvo upp tillverkning vilket tillsammans med Bolinder-Munktell ledde till en kvalitativ och tekniskt hög nivå, något som i sin tur stimulerade mekaniseringen av jordbruket. Mjölkningsmaskinen fick sitt genombrott under 1940-talet men de första utvecklades redan under 1910-talet (se vidare under elektrifiering).

Avgörande för mekaniseringen var de stigande arbetskostnaderna. Effektiviseringen inom spannmålshanteringen visas av att det tog 19 dagsverken för att producera ett ton spannmål under 1800-talets slut medan samma mängd kunde produceras på en timme under 1980-talet. Det är också viktigt att

[14] Helmfrid, S: ”Jordbrukets mekanisering” I: Sv geo årsb 1966 årg 42 Lund.
[15] Dahlin, J: *”Revolutionerande maskiner, godsägaren som innovatör.”* sid 71. I: Skånes hembygdsförbunds årsb 2001

mekaniseringen utvecklades med stora skillnader mellan olika trakter i Skåne. Exempelvis var plogen ovanlig i norra Skåne före 1860 och allmän först vid 1800-talets slut. För det breda genomslaget för motoriseringen av landsbygden kom andelsföreningar att spela en stor roll. Föreningar bildades i tusental för att kunna finansiera och dra nytta av de kostsamma maskinerna och genom föreningarna fick motoriseringen ett brett genomslag som kom att påverka landsbygden i sin helhet.

I Skåne kom flera verkstäder att växa fram, gynnade av lantbrukets efterfrågan på redskap och maskiner. I bilaga 3 och 4 nedan listas en del av de tillverkare som funnits i Skåne under 1800- och 1900-talen. Förutom dessa fanns även en mängd mindre tillverkare som mestadels bedrev underhålls- och reparationsverksamhet. Möjligen stimulerade jordbrukets efterfrågan på luftgummihjul under 30- och 40-talen den regionala gummiindustrins stora tillverkare Trelleborgs gummifabrik.

Mindre jordbruk med traktorgarage bredvid den äldre ladan. Liarum Kristianstads kommun.

Det nedlagda andelsmejeriet i Mjöhult, Höganäs kommun.

Jordbrukets andelsföreningar.

Andelsföreningarnas betydelse för jordbrukets utveckling de senaste 120 åren får inte underskattas. De har inneburit att man genom att samverka kunnat investera i kostbara maskiner och tekniska installationer, man har möjliggjort rationellare hantering av produkter och kunnat hitta avsättning för dessa produkter. Andelsföreningarnas verksamhet ledde även till att många människor som tidigare inte kunde komma i åtnjutande av annan utbildning än folkskola kunde öka sina kunskaper genom utbildning i föreningarnas regi. Utbildningen ledde till ökad professionalisering av yrkeskårerna och bidrog till utvecklingen av livsmedelsindustrierna. Kanske har andelsföreningarna även haft betydelse för samverkan i en tid då det demokratiska systemet i Sverige byggdes ut. Syftet med bondekooperationen var att genom samverkan uppnå samma skalfördelar för mindre producenter som för stora. Men de allra minsta småbruken gynnades inte av kooperationen eftersom exempelvis andelsmejerierna ställde krav på vissa kvantiteter och leveranssätt. Initiativtagare till start av föreningar var ofta hushållningssällskapet, godsägare och storbönder. Andelsföreningar har bildats på många områden men bland de första var mejerier som bildades i stort antal under 1800-talets slut och första delen av 1900-talen. Svenska utsädesföreningen bildades 1886. 1905 bildades Svenska Lantmännens riksförbund och 1910 fanns 85 lokalföreningar, 1920 fanns 1353 lokalföreningar och 85000 medlemmar. 1930

registrerades 10000 ekonomiska föreningar med anknytning till jordbruket. De vanligaste var elföreningar och tröskföreningar. 1929 fanns 1033 tröskföreningar med 20000 anslutna jordbruk. Genom maskinföreningar kunde man hyra och låna maskiner. Det fanns även föreningar för tvätt, frys, avelstjur/seminering, slakteri, inköp och försäljningsföreningar. Många föreningar dog ut på 1960-talet då varje gård som ett resultat av rationaliseringar och statliga lån för maskininköp, hade möjligheter att köpa in egna maskiner.[16] Viktigast för de enskilda bönderna var kanske tröskverk och elföreningar då investeringar av denna typ ofta var alltför kostsamma att bära som enskild företagare. Lantmännens Byggnadsförening, LBF, (bildad 1939) verkade för standardisering av ritningar och byggnadsmaterial. Man tog fram hallbyggnader i prefabricerade element och plåt samt tornsilos.

Det första andelsslakteriet som bildades i Skåne var Tomelilla Sydöstra Skånes Andelsslakteri som bildades 1906 och genomförde sin första slakt 1908. Tomelilla kom att kallas Sveriges första slakterianläggning i industriell skala och var under perioder landets största svin- och exportslakteri.[17] Det följdes av slakteriföreningar i Kristianstad och Hässleholm, Trelleborg 1911, Kävlinge 1918, Åstorp, Askeröd, Eslöv och Hörby. En annan viktig förening var Skånska Lantmännens centralförening som bildades 1904 som en central inköpsförening efter danska och tyska förebilder. 1911 tog man fram typritningar till lokalföreningsmagasin som finns i många skånska byar eller mindre samhällen. På 1980-talet fanns ca 300 maskinstationer i Skåne, privata eller i föreningsregi. Än i dag är maskinstationer vanliga i Skåne, det finns åtminstone 70 maskinstationer[18]. En anledning kan vara att betbruket kräver dyr maskinell utrustning. En annan förklaring kan vara att det i Skåne inte finns det lantbrukskooperativa maskinföretaget ”Maskinringen” som finns i resten av Sverige. Maskinringen är en förmedlingscentral för maskiner och arbetskraft som drivs som en ekonomisk förening.[19]

I vår tid har flera kooperativa föreningar stor betydelse, nämnas kan Skånska lantmännen, Skånemejerier och Swedish Meats (f.d. Scan), Södra Skogsägarna och AB Cerealia med dess dotterbolag Kungsörnen AB, AB Nord Mills, KåKå AB samt AB Skogaholms Bröd. I Skånska lantmännens regi drivs butiker under namnet ”Granngården”. Lantbrukskooperationen ägs av medlemmarna och ett mål är att lämna återbäring till sina medlemmar. Medlemmarna i lantbrukskooperationen är alltså inte bara kunder, utan också leverantörer och ägare.

[16] Isacson M, Flygare I. A: Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i välfärdssamhället 1945-2000. sid 282
[17] En bok om Scan 1934-1959.
[18] http://www.gulasidorna.se/
[19] http://www.maskinring.se/

Transformatorstation i Mjöhult, Höganäs kommun.

Elektrifieringen.

Elektrifieringen av landsbygden är en av de faktorer som påverkat jordbruket mest genomgripande under 1900-talet. Kraftkällan till elektriciteten var vattenkraft och förbränningsmotorer drivna av bensin, torv och kol men även i mindre utsträckning vindkraft. Sydkraft, som bildades av några Skånska kommuner 1906[20], byggde kraftverk levererade till kommunala elverk och mindre mindre företag som i sin tur sålde vidare till konsumenter på så sätt slapp Sydkraft dyra anläggningskostnader och många anställda. Även företaget Hemsjö Kraftaktiebolag bildades 1906. 1908 byggde man ett vattenkraftverk vid Torsebro över Helgeå. Hemsjö byggde ut elförsörjningen och sålde till energiföreningar på landsbygden. Företaget gick upp i Sydkraft 1920. Lokala kraftbolag bildades men också många mindre distributionsföreningar. Det första mindre kraftbolaget var Skabersjö gods som 1903-04 anlade ett kraftverk för torvgasmotordrift vid Roslätt. Några år senare byggdes Slätteröds kraft vid Sturup 1909. 1909 startades landets två första andelselektricitetsverk, i Anderslöv och Grönby.[21]

[20] Sydsvenska kraftaktiebolaget: Malmö, Helsingborg, Landskrona, Lund och Halmstad.
[21] Melchert, Daniel: *Kulturhistorisk dokumentation Transformatorstationer* Landsantikvarien i Malmöhus län 1998

Under 1910-talet bildades många distributionsföreningar på landsbygden vilket möjliggjorde distributionen av el. Före 1910-talets utgång var en stor del av landsbygden elektrifierad. Före elektrifieringen användes vindkraft för att driva mindre vattenpumpar. Svensk tillverkning bedrevs vid Ystads gjuteri och mekanisk verkstad vars produkter var populära vid 1880/90-talet. Elektricitetens användningsområden var förutom kraft även belysningsel och en första våg

Gödseltransportör Bjärsjöholm, Ystads kn.

av installation av belysningsel kom under första världskriget. En andra våg kom vid andra världskriget då el för motorisering installerades på många håll. Det är lätt att föreställa sig att distributionsföreningar försökte stimulera efterfrågan av elkraft på landsbygden eftersom konsumtionen av elkraft i verksamheter var mer inkomstbringande än belysningsel. Elens betydelse har beskrivits på många håll och ofta framhålles att den haft en mycket stor betydelse för livet och många tunga och monotona arbetsuppgifter kunde sparas in: tröskning, pumpning, kvarndrift, drift av krossar, skär- hackelsemaskiner, hissar. Ofta gjordes elmotorerna flyttbara för att de skulle bli användbara på hela gården. 1945 tillsattes en statlig kommitté för att undersöka i vilken grad jordbruket elektrifierats. Man ville se hur stor andel av de arbetsuppgifter som tekniskt sett kunde utföras med el som verkligen var elektrifierade. Man visade att 1945 dominerade det manuella arbetet och de enda uppgifter som var elektrifierade till mer än 50 % var tröskning och vedkapning. Förutom elkraft användes även råoljemotorer. Kvinnoarbetet var inte elektrifierat i någon högre grad och mjölkning och vattenhämtning krävde stora arbetsinsatser. Det har beräknats att de statarhustrur som hade mjölkning som uppgift lade ned cirka 9 timmar per

dag på att mjölka och att det utfördes vid tre tillfällen under dygnet.[22] Det går att anta att den husbonde som avgjorde större investeringar, först såg till de behov som han hade egen erfarenhet av. De första mjölkningsmaskinerna som utvecklades under tidigt 1900-tal blev inte allmänna/dominerande förrän under 1940/50-talet. 1950 fanns el på nästan hela den skånska landsbygden. Andelsföreningarna var för små för att klara de krävande investeringar som behövdes och gick därför upp i de större bolagen och idag finns inga kvar. Elberoendet är idag totalt. Gårdsdatorer styr fodring, mjölkning, kylning och ventilation. Med datorer räknas ut vilken gödning som ska tillföras olika partierna av åkermarken. Satellitnavigerade fordon kan avgöra var de befinner sig och vilken gödning som ska avges.

2. Jordbruket idag

1995 inträdde Sverige i EU och vad som beslutas inom EU får därmed konsekvenser för det svenska jordbruket. EU-inträdet innebar en förändring från den då nya kurs som togs av regeringen under början av 1990-talet när en avreglering inleddes. Avregleringen innehöll omställningsbidrag för igenlagd jordbruksmark och en ökad konkurrens till följd av öppnande av gränserna för handel med jordbruksprodukter.

Den högsta myndigheten inom det jordbruks- och livsmedelspolitiska området är Jordbruksverket som har ett samlat sektorsansvar för jordbruk, trädgård och rennäring. Det innebär bland annat att verket följer, analyserar och håller regeringen informerad om utvecklingen inom näringarna samt verkställer de politiska besluten inom verksamhetsområdet. Inom EU tillämpas den s.k. gemensamma jordbrukspolitiken, CAP (Common Agricultural Policy). Denna innebär bland annat att handeln med jordbruksprodukter är fri inom unionen och att pris- och stödpolitiken fastställs av medlemsländerna gemensamt. CAP bygger på att prisnivån inom EU:s gränser hålls uppe med hjälp av gränsskydd och exportstöd. Sänkta prisnivåer inom EU kompenseras till en del av direktstöd till jordbrukarna. CAP innehåller dessutom olika typer av miljö-, regional- och strukturpolitiska åtgärder. I arbetet med att administrera EU:s jordbrukspolitik har Jordbruksverket den centrala och samordnande rollen bland berörda centrala och regionala myndigheter.

EU:s medlemsländer har enats om en ny jordbruksreform. Huvudsyftet med reformen är att styra produktionen till det som konsumenterna efterfrågar

[22] Lantbruksmuseet i Alnarp, utställningstext

och därmed komma bort från att produktionen styrs av bidragssystemen. Ett annat syfte med reformen är att göra stöden "grönare", vilket innebär att olika krav på bl.a. miljö och djurskydd kopplas till produktionen. Än så länge är jordbruksreformens utformning på nationell nivå endast ett förslag och det är därför osäkert vad som slutligen kommer att gälla. Sverige ska senast den 1 augusti 2004 lämna besked till EU-kommissionen om hur jordbruksreformen ska tillämpas i Sverige. För mjölksektorn innebär reformen bland annat införande av ett mjölkbidrag och ökade mjölkkvoter. Detta ska i sin tur ge sänkta priser på mjölk och mjölkprodukter[23]. Jordbruket står för ca hälften av EUs budget och många hävdar att det måste minska. Oaktat den totala budgeten är det också av stor betydelse med vilken framgång Sveriges förhandlare kan tillgodogöra sig stöd för jordbruket.

Jordbrukspolitiken i varje land genomförs bland annat med åtgärder inom områdena exportbidrag, nationella stöd, mjölkkvoter och bidragsrätter. För flertalet av direktstöden till jordbrukare är länsstyrelsen beslutande myndighet. De övergripande målen för verksamheten inom det jordbruks- och livsmedelspolitiska området är att verka för en konkurrenskraftig, miljö- och djurskyddsanpassad livsmedelsproduktion till nytta för konsumenterna samt att skapa förutsättningar för ett livskraftigt jordbruk i mindre gynnade områden. Jordbruksverket har också ansvar för livsmedelsförsörjningen vid säkerhetspolitiska kriser och krig, samt för att hindra eller begränsa konsekvenserna inom jordbruks- och livsmedelsområdet vid svåra påfrestningar på samhället i fred.

Den europeiska jordbrukspolitiken påverkar alltså det svenska jordbruket i hög grad, den påverkas i sin tur av världspolitiken. Ett exempel på det är världshandelsorganisationen WTOs förslag om lägre tullar för jordbruksprodukter, något som kommer att påverka vårt jordbruk om det genomförs. De höga tullhindren på socker har diskuterats och om de slopas kommer troligen rörsockerimport slå ut betodlingen i Europa. 87 % av alt svenskt socker odlas i Skåne och därför kommer förändrade förutsättningar att påverka många jordbruksföretag. Även ändrade konsumtionsvanor hos befolkningen påverkar jordbruket och exempel på dessa är ökande energiintag

[23] Mjölkkvotssystemet kommer att finnas kvar åtminstone till och med 2014/2015. Från och med 2006 kommer mjölkkvoterna att öka i alla EU länder. Ökningen av mjölkkvoten är tänkt att öka mjölksektorns konkurrenskraft genom att mjölkproducenternas produktionskostnader minskar. De ökade kvotkvantiteterna ska göra att bristen på kvot i medlemsstaterna minskar, på så vis ska kvoternas värde minska vilket ska leda till lägre investeringskostnader för mjölkkvot och lägre kostnader för mjölkproducenterna. För att kompensera producenterna för prissänkningarna införs ett mjölkbidrag. Mjölkbidraget kommer till att börja med att vara ett direktstöd som baseras på producentens mjölkkvot den 31 mars. Bidraget kommer att införas från och med 2004. http://www.jordbruksverket.se/net/

och ökande animaliekonsumtion. Jordbruket är ur kollektivets perspektiv i första hand producent av direkta nyttigheter vilka man betalar för i exempelvis dagligvaruhandeln. Men en växande andel av de offentliga utgifterna går också till jordbruket för dess roll som förvaltare av livsmiljön som förväntas hävda det öppna odlingslandskapet och den biologiska mångfalden till framtida generationer.

Antalet jordbruksföretag minskar hastigt och 2003 fanns i Sverige som helhet 66780 jordbruksföretag med mer än 2,0 hektar åkermark. Året dessförinnan var siffran 70950 och fem år före det var antalet 88000. En övervägande del av jordbruksföretagen sökte EU-stöd och det var främst jordbruksföretag som inte sökte EU-stöd som minskade i antal. Av den samlade svenska åkerarealen finns ungefär 17 % i Skåne eller drygt 450000 hektar. Endast Västra Götaland har större yta odlad åker med drygt 470000 hektar. Ungefär en tredjedel av landets alla jordbruksföretag återfinns i Skåne län och Västra Götalands län. Även här har antalet jordbruksföretag minskat kraftigt och 2002 fanns i Skåne 9193 jordbruksföretag med minst 2 hektar åkermark. Större livsmedelsföretag sluter kontrakt med bönder, s.k. kontraktsodling. På detta sätt får bonden en garanterad avsättning till förutbestämt pris och företaget/köparen får större kontroll på produktionskedjan och kan ställa villkor på bl.a. odlingsteknik och växtskydd. Skånes landshövding Bengt Holgersson tror att det bara blir större jordbruk kvar i Skåne som kan konkurrera på världsmarknaden utan stöd. Holgersson tror att familjejordbruken i mellanbygderna (skogsbygderna) kommer att slås ut och få syssla med ”Bo på lantgård” till exempel.[24] Länsstyrelsen i Skåne har tagit fram en rapport kallad ”Lantbruk och lantbrukare i Skåne, en blick in i framtiden till 2010.” I den hävdar man att 3 000 deltids- och familjejordbruk kommer att läggas ned till 2010 och att de s k flermansjordbruk som bildas inte kommer att kunna kompensera familjejordbrukens försvinnande. Enligt rapporten så räknar man med att det kommer finnas 900 flermansjordbruk i Skåne år 2010. Dessa kommer att ha 40 procent av åkermarken, 70 procent av mjölkkorna och 90 procent av svinen. Man ser en utmaning i att skapa förutsättningar för fler familjejordbruk att bli kvar eller expandera till flermansjordbruk. För detta krävs kapital, att företagen blir mer attraktiva som arbetsgivare, att de hittar nya kunder för specialsortiment. Det krävs också insikt om att de små jordbruken ofta är bas för en stor verksamhet på landsbygden. I rapporten räknar man också med att det 2010 finns 2 500 företag där boendet och kopplingarna till annat på landbygden är det centrala, s k bostadsjordbruk. Dessa företag saknar betydelse för jordbruksproduktionen men de är centrala för bygden och därmed för existensen av större jordbruk.

[24] Kristianstadsbladet 20040204 Ingela Rutberg

Rapportens slutsats är att stora enheter kommer att svara för produktionen och de små för utvecklingen på landsbygden.[25]

Konsumenterna efterfrågar mer animaliska produkter men skillnaden mellan produktionen av kött och konsumtionen ökar för varje år i Sverige. Underskottet täcks med importerat kött. Produktionen av griskött ökade varje år fram till 1998, men minskade därefter kraftigt, med 15 % mellan 1999 och 2000. Den uppgick år 2002 till 283 800 ton vilket var 13 % mindre än 1997. Minskningen har förklarats av den för producenterna ogynnsamma prisutvecklingen på griskött som sammanhängt med konkurrensen från i första hand Danmark. Produktionen av fjäderfäkött har däremot ökat under de senaste åren och slakten uppgick 2002 till 77 milj. djur, vilket var 17 % fler än 1997. Mellan 2001 och 2002 ökade slakten med 5 %. Mejeribranschen är under snabb omstrukturering och antalet mjölkleverantörer har minskat successivt sedan åtskilliga år och uppgick år 2002 till ca 10 560 vilket är en minskning sedan 1997 med 30 %. Samtidigt har den invägda genomsnittliga leveransen per leverantör och dag ökat. Totalt invägdes 3 226 000 ton mjölk år 2002.[26]

Förändringar i användande av byggnader påverkar kulturlandskapet såväl avseende bebyggelse som markerna. Många ”avställda” gårdar hittar nya brukare som använder dem till fritidshus eller bostad men då ofta på bekostnad av uthus och ekonomibyggnader. Användningen av markerna påverkas bland annat genom förändrat betestryck och bristande underhåll av hägnader. I Danmark finns beräkning att mer än 80 % av animalieproduktionen sker i hallbyggnader som är yngre än 25 år[27]. Ändrad spannmålshantering gör lador onödiga, spannmålet kan lagras i silo eller hämtas direkt av köpare. Foder kan lagras utomhus i plastförpackning och ensilage. Det finns troligen mycket få äldre ekonomibyggnader med bevarad inredning som stall, motorhus och vandringar. I den danska undersökningen pekas 1960-talets elementbyggnader, av typen tectumstall med fribärande konstruktion, till de mest hotade eftersom de redan blivit för små och omoderna och att de inte omhuldas av nostalgiska stadsbor eftersom de minner för mycket om industribyggnader.[28]

[25] Länsstyrelsen i Skåne: Lantbruk och lantbrukare i Skåne, en blick i framtiden till år 2010
[26] hemsida: http://www.sjv.se/net/SJV/
[27] Hedegaard, Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940* sid 125.
[28] Hedegard, Myrtue: sid 127

Lösdriftsstall i Liarum, Kristianstads kommun.

Utvecklingen verkar gå mot stordrift och starkare rationalisering men det kan å andra sidan höja efterfrågan på ekologiskt småskaligt jordbruk. De tänkbara konsekvenserna för kulturmiljön är färre och större jordbruk, sammanslagning av brukningsenheter, ekonomibyggnader blir överflödiga, gårdsbebyggelse får annan användning utan samband med jordbruket. Slutsatsen är att det behövs mer resurser i framtiden för att vi ska kunna bevara och använda de kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnaderna. Jordbruksverket håller på att ta fram ett program för att identifiera problemen ytterligare och lämna förslag på åtgärder och finansiering.[29] Om mjölkproduktionen fortsätter att läggas ned blir ängs- och hagmark trädplanterade eller förbuskade, fädrifter och hägnader förfaller. Ett hot är en eventuell utbyggnad av mjölkproduktionen för export i flera nya EU-länder. Skånemejerier har redan idéer om att importera mjölk och istället inrikta produktionen på s.k. functional foods. Slutligen, om ett småskaligt ekologiskt jordbruk blir bärkraftigt till följd av konsumenternas efterfrågan gynnas troligen kulturmiljön av samma orsaker som stordriften är ett hot mot den.

[29] Jordbruksverket rapport 2003:19 *Ett rikt odlingslandskap. Fördjupad utvärdering 2003*.

3. Industrier med anknytning till jordbruket.

Ibland beskrivs jordbruket under 1800-talets slut ha stått i ett symbiotiskt förhållande till industrin eftersom man försåg industrin med råvaror som livsmedel, textil, hudar. Genom rationaliseringarna inom jordbruket frigjordes arbetskraft till den växande industrin.[30] För industrin utgjorde bönderna en kapitalstark marknad som efterfrågade konsumtionsartiklar men också maskiner och redskap, handelsgödsel, dräneringsrör och byggmaterial. Man har beräknat att ca ¼-del av produktionen i verkstadsindustrin bestod av redskap och maskiner till jordbruket[31]. Vid sekelskiftet 1900 dominerades verkstadsproduktionen av jordbruksmaskiner av Munktells i Eskilstuna, Thermaenius & Son i Hallsberg och Norrahammars bruk. Böndernas produkter blev lönsamma och exempelvis blev havren en av Sveriges viktigaste exportartiklar under 1870-talet. Även andra jordbruksprodukter som fläskkött och smör[32] blev viktiga exportvaror vilka skapade intäkter som kunde plöjas ned som investeringar i nya verksamheter. Handels-, förädlings- och kreditsektorerna var lockande verksamhetsområden för ackumulerat agrarkapital som inte kunde återinvesteras med tillräcklig vinst eller tillräckligt snabbt i jordbruket.[33] Produkterna genererade även underlag för transportrevolutionen med järnväg, ångbåt och senare lastbilar. I många fall var det från Tyskland och Danmark förebilderna kom och i flera fall var det danska fabrikörer eller företag som etablerade sig här för att kringgå de protektionistiska åtgärder som Sverige vidtog under 1800-talets slut. Ett exempel på det är att det från Skåne exporterades bacon till Danmark redan före 1880. Under 1880-talet etablerades danska exportslakterier i Skåne och vid sekelskiftet 1900 etablerades svenska exportslakterier i Skåne och Halland.[34] Inom jordbrukshushållen bedrevs fram på 1800-talet och 1900-talets början förädling av vissa råvaror för avsalu på en lokal marknad. Under 1800-talet investerade de större jordägare som kunnat ackumulera kapital i verksamheter med, till en början, säsongsbunden förädling av råvaror. Mejerier och sockerbruk utgör tidiga industriella anläggningar. Senare sker en successiv höjning av förädlingsgraden och produktionen fick alltmer karaktär av kontinuerlig produktion och fördjupad arbetsdelning.[35] En produkt

[30] men inte endast de jordlösa sökte sig till industrierna utan även de mindre småbrukarna som antingen själva eller vars barn eller hustrur sökte sig till industrier för att säsongs- eller helårsvis arbeta där.
[31] Isacson M, Flygare I. A: sid 12
[32] exempelvis bildades Skånska smörexportföreningen 1905
[33] Hansson, L: *Slakt i takt* sid 40
[34] Isacson M, Flygare I. A: sid 101
[35] Hansson, L: sid 15

som konstgödsel var helt ny och kunde inte framställas utan industriella och vetenskapliga framsteg.

De skånska storgodsägarna hade stor betydelse för framväxten av jordbruksanknutna industrier i ett initialt skede, eftersom de besatt kapital, kunskap och förbindelser som möjliggjorde organisationen av industriell produktion. En bransch där försöken med mer rationell förädling skedde var mejeribranschen där även tidiga försök att exportera genomfördes. I ett senare skede av industrialiseringen blev de kooperativa företagen viktigare.

F.d. mejeri i Höör.

De enskilda bönderna kunde genom att sammansluta sig i kooperativa föreningar själva genomföra gemensamma investeringar i förädlingsindustrier. Under 1870- och 1880-talen startades de första mejerierna i andelsform och 1890 fanns ca 75 stycken. Initiativen kom ofta från Hushållningssällskapen eftersom större mejerier tänktes främja jämn och hög kvalitet, god hygien, exportmöjligheter och vinst för producenten. De större mejerierna kunde investera i de Lavals separator och ångturbin som underlättade mejeridriften. Utvecklingen för de andelsägda mejerierna gick så bra att de privata företagen slogs ut och i dag dominerar det bondekooperativa Skånemejerier helt den skånska marknaden. Scan är ett annat framgångsrikt exempel på producentkooperativ.

Fortfarande i dagens Skåne stämmer ett mycket stort antal industriella verksamheter in på beskrivningen om ett symbiotiskt förhållande mellan jordbruk

och industri. Minst 30 % av industrierna i länet har en stark koppling till jordbruket. Verksamheterna spänner från livsmedelsindustrin, till tillverkning av dräneringsrör, handelsgödsel, mekaniska verkstäder, förädlings- och utsädesföretag. Sammansättningen av industrin i Skåne utreds vidare i den kommande rapporten Skånes industriella karaktär. Sambandet mellan jordbruket och industrin i Skåne visar sig genom att livsmedelsindustrin är starkare beroende av politiska beslut än andra industrier vilket beror på att sambanden mellan livsmedelsindustrin och jordbruket är så många. Jordbrukssektorn är idag genomreglerad och det ger återverkningar på livsmedelsindustrin. De jordbruksnära industrierna: slakt- och chark, mejerier, kvarnar, bagerier och industrier med koppling påverkas av politiska beslut som fattas i Stockholm och Bryssel. Besluten påverkar vad som produceras, vad som importeras, folkhälsokampanjer kan påverka konsumtionsmönster liksom exportfrämjande åtgärder för livsmedelsindustrin. Under lång tid var jordbrukets producenter beroende av olika stöd och subventioner men detta gällde också längre fram i förädlingsprocessen. En annan koppling kan exemplifieras med fenomenet IKEA. Möbelföretaget IKEA fungerar idag som en mycket stor livsmedelsexportör till hela världen, IKEA agerar dörröppnare till nya marknader för många svenska företag som utgör företagets underleverantörer.

Industrier med anknytning till jordbruket behandlas utförligare i Regionmuseets kommande rapport *Den skånska industrin*.

F.d. andelsmejeriet i Hunneberga, Eslövs kommun.

4. Regionernas särdrag

I början av 1900-talet hade flertalet gårdar en bred livsmedelsproduktion för att tillgodose hushållets behov och för att sälja överskottet. Utvecklingen har därefter gått mot en specialisering där de regionala skillnaderna blivit allt tydligare.

Slättbygden

Växtodling har dominerat i slättbygderna och den goda jorden har särskilt gynnat spannmålsodling främst till brödsäd, men även oljeväxter och sockerbetor. Nötkreaturen har under 1900-talet nästan helt försvunnit från området. En del äldre ekonomibyggnader från kreaturstiden kan finnas kvar, men står utan användning. Vissa har byggts om för att kunna hysa de stora maskinerna som brukar de rationella åkrarna. Växtodlingens spår på gårdarna kan vara en spannmålstork. Sockerbetor har odlats sedan mitten av 1800-talet. Som komplement har en specialiserad svinuppfödning många gånger bedrivits parallellt. Under 1950-60-talen expanderade svinproduktionen och det fanns olika former för hur svinstallen uppfördes. Inte sällan utgjordes de av långsträckta längor. En alternativ modell till längorna har varit den sexkantiga formen byggd i trä eller plåt.

Del av ekonomilänga på slätten kring Tomelilla. Byggmaterialet är tegel som vitputsats.

Mellanbygden

Vid sidan om mjölkproduktionen fanns i mellanbygderna många hönserier och äggproducenter. Under 1950-talet lades grunden för den industriella äggproduktionen vilken slog igenom med burhöns under 1960-talet. Innan dess hade man höns för husbehov. Potatisodling har i Skåne främst bedrivits kring Kristianstad och i trakterna kring Båstad, där t ex lagerhus för potatis är spår efter detta.

Tobaksodling och fruktodling är också typiska verksamheter för delar av detta område. Även byggnader som tillkommit i samband med odling av specialgrödor, t ex humle eller olika typer av grönsaker är viktiga i sammanhanget.

Tobakslada i Barum, Kristianstads kommun. Tobaksodlingen var en viktig näring i trakterna kring Kristianstad och Åhus under hela 1800-talet och under början av 1900-talet. De enda synliga spåren efter denna intensiva period är de högresta tobaksladorna som här och var står kvar på åkrarna.

Lagerhus för äpplen byggt av cementblock. På åkern intill odlades fram tills för några år sedan äpplen (Hjälmaröd, Vitaby sn, Simrishamns kn). I området kring Kivik har fruktodlingen under främst 1900-talet vuxit fram som en viktig näringsgren vid sidan av jordbruket. Äppelträden planterades i rader på åkermark. Fruktodlingen fick som följd att en rad mindre musterier startades i trakten.

Svinstallet är uppfört i början av 1970-talet. Denna typ serietillverkades och såldes i hela Sverige under 1960-70-talen. Förutom interiören är det intressant att byggnaden på bilden är välbevarad och att man använt traditionella kulörer och material, kombinerat med en skala som ansluter till annan bebyggelse på gården.(Hjälmaröd, Vitaby sn, Simrishamns kn.)

I Skånes Värsjö, Fagerhults socken, Örkelljunga kommun, finns ett exempel på en länga byggd av trä och med träinredning där man höll 1250 svin i halvåret. Detta stall lär ha varit det största på sin tid och utstrålar optimism och framtidstro. Stallet används delvis fortfarande och är mycket välbevarat. På Linka farm i samma kommun finns bevarade svinstall byggda i tegel från 1950-talet

Skogsbygden

Skogsbygderna har av tradition varit inriktade mot mjölk- och köttproduktion, men i något mer begränsad skala än mellanbygden. Skogsbruket har spelat en betydande roll vid sidan av lantbruket. De äldre vattendrivna sågarna har i vissa fall utvecklats till större sågverk och virkeshandlare men många har bibehållit en såg för mindre verksamhet eller husbehov. Mjölkkor stod för en övervägande andel av nötkreaturen i början av seklet. Under 1960-talet minskade antalet mjölkkor kraftigt och minskningen fortsätter alltjämt. Besättningarna blir dock allt större och mjölkavkastningen per ko allt större. Uppfödning av köttdjur har däremot ökat i förhållande till mjölkproduktionen och det finns idag fler köttproducenter än mjölkproducenter. Vallodlingen har stått för en stor del av odlingen, liksom odling av fodersäd.

I skogsbygden har man drygat ut jordbruket med sidoinkomster. Detta sågverk finns i Mölleröd, Verums socken, Hässleholms kommun. Det byggdes under första hälften av 1900-talet och drevs av en traktor som gick på fotogen. Traktorn finns bevarad och är i så gott skick att den fortfarande kan användas.

Karakteristiskt för området är en ladugård anpassad till mekaniseringen kring mitten av 1900-talet. Den höga ladugården är byggd med en nedre del i putsad betong eller betongblock och en övre del i regelverkskonstruktion klädd med stående locklistpanel som färgats med falurödfärg. Ett mindre mjölkrum har inretts i denna del. Ladugårdens övre plan utgörs av en loge, höskulle där höet förvaras. Taket är i regel täckt med eternit, plåt eller cementpannor. I ladugården finns en rörmjölkningsanläggning där mjölken transporteras i rör till det separata mjölkrummet. Korna står uppbundna i två rader kring foderbordet i mitten. Inredningen är av trä. Utgödslingen sker med skrapor som för gödseln i rännan

till en transportör som för gödseln vidare till gödselstaden utanför. På gården finns även ett traktorgarage byggt av stående plank med eternittak.

En ännu så länge ganska vanlig syn på landsbygden – hög ladugård med loge ovanpå. Falurött, vitputsad cement, eternittak. Gödselstad intill med transportör. (Källstorp, N Sandby sn, Hässleholms kn)

5. Agrara miljöer – hot och bevarande

Antalet jordbrukare i Skåne har under de senaste decennierna visat en nedåtgående trend. Mellan åren 1995 och 2002 har antalet minskat med 21 % och minskningen spås fortsätta. Som en följd blir en mängd ekonomibyggnader stående utan användning. Ibland kan de få nya användningsområden, men i flertalet fall står de tomma. Beräkningar från 1992/93 visade att på endast 20-50 % av gårdarna bedrevs lantbruk.[36] Mindre och medelstora gårdar blir allt färre i snabb takt. Även i de bästa slättbygderna hotas ekonomibyggnaderna av förfall på grund av sammanslagning av gårdar till större enheter. Utvecklingen påverkar även kulturlandskapet med exempelvis mindre betestryck och igenväxning, trädplantering och bristande underhåll av hägnader. Förändringarna i lantbruket går snabbt och många miljöer från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet är värda att lyfta fram, eftersom hoten mot dessa inte sällan är störst. Majoriteten av dagens lantbruksföretag har stora delar av sin bebyggelse präglad av 1800-talet och 1900-talets första hälft. Byggnaderna är många gånger vardagliga i sin

[36] Svala, C: *Från ladugård till djurstall, ekonomibyggnader under 250 år*. sid 107

utformning och det finns risk att vi betraktar dem som något självklart. Det finns också liten kunskap om 1800- och 1900-talens agrara miljöer inom kulturmiljövården. Sammantaget blir hotet mot dessa miljöer stort.

På samma sätt som miljöerna inte är statiska så ska inte heller bevarandeprogrammen vara det utan ses över med intervall för att exempelvis uppmärksamma nya miljöer. I de agrara miljöerna tycks 1970-80-talens syn på bevarande råda eftersom en stor del av underlagsmaterialet är baserat på material från denna tid. Länsstyrelsens nya kulturmiljöprogram för Skåne län är indelat i teman, kallade landskap, vilket är ett steg i riktningen bort från objekttänkandet. Miljöer från slutet av 1900-talet uppmärksammas i högre utsträckning än tidigare och har fått större utrymme, men fortfarande saknas typiska och värdefulla agrara miljöer. I kapitel 8 och 9 föreslår vi vidare undersökningar och ger exempel på miljöer som är skyddsvärda.

Enligt Skånes miljömål ska det senast år 2005 finnas ett program för hur lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla miljöer ska tas tillvara. Odlingslandskapets kulturarv ska kunna upplevas och förstås samtidigt som hotade kulturmiljöer ska skyddas och bevaras. Om detta ska hinna uppnås inom utsatt tid är det hög tid att satsa kraft, tid och pengar! I bilaga 1 nedan föreslår vi en inventering med syfte att skapa ett bättre kunskapsunderlag och sätta igång det praktiska miljömålsarbetet rörande lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla miljöer och odlingslandskapets kulturarv.

Det bedrivs en del arbete av kulturmiljövården inom detta fält, exempelvis pågår en *kulturreservatsutredning* av Örnanäs gård i Osby kommun. Projektet *"Dubbla skördar*[37]*"* syftar till att samordna olika stödformer för att ge ökad effekt. Man vill identifiera de miljöer som har förutsättningar att åtnjuta både stöd för vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse *(s.k. 28:26-medel)* och Jordbruksverkets stöd inom *Miljö- och landsbygdsprogrammet, LBU*[38]. LBU kan lokaliseras till områden som har höga kulturmiljövärden eller naturmiljövärden, men är inte riktade till vård av jordbrukets ekonomibyggnader. Det är värt att påpeka att ett projekt med inriktning på landsbygdsutveckling och turism inte alltid har samma mål med verksamheten som ett projekt med en mer vetenskaplig utgångspunkt där även mindre estetiskt tilltalande miljöer kan vara av stort intresse för att beskriva en historisk utveckling.

[37] Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne driver tillsammans med Länsstyrelsen i Skåne projektet Dubbla skördar. Projektet avrapporteras 20040930.

[38] http://www.sjv.se/net: Miljö- och landsbygdsprogrammet (LBU-programmet) omfattar ekonomiskt stöd till lantbruket som ska bidra till en ekologiskt, ekonomiskt och socialt hållbar utveckling på den svenska landsbygden.

Riksintressen

Ett område av riksintresse för kulturmiljö- eller naturvården ska skyddas mot åtgärder som kan skada dessa värden.[39] Riksintressena är miljöer som är unika eller speciella ur regionalt eller nationellt perspektiv. Hanteringen av riksintressen regleras i Miljöbalken. I Skåne finns knappt 120 riksintressen för kulturmiljövård. Av dessa finns majoriteten i f d Malmöhus län, drygt 80 stycken och resterande i f d Kristianstads län. Varje riksintresse beskrivs kortfattat med huvuddrag och värdering där särskilt utpekade byggnader eller fornlämningar också nämns. Urvalet sägs spegla regionens utveckling men ska även ge en representativ bild av de olika bygderna i området. Regionens huvudnäring har varit jordbruk och riksintresseområden som representerar den agrara näringen, exempelvis odlingslandskap, bymiljöer och gårdar dominerar.

En mycket stor andel av riksintressena är kopplade till herrgårdar, gods och slott med tillhörande odlingslandskap, ofta storskaliga, präglade av skiften. Detta är särskilt tydligt i f d Malmöhus län. I f d Kristianstads län finns en något större andel bondgårdar och bymiljöer liksom ett större antal småskaliga odlingslandskap. Den dominerande tidsperioden är 1700-1800-tal och agrara miljöer eller tillskott från 1900-talet lyser i sin frånvaro eller nämns endast i förbigående. Exempel på miljöer som är intressanta för denna studie är riksintresseområden vid godsen Engeltofta, Araslöv och Svaneholm. De speglar alla skiftenas genombrottstid.

Förteckningen över f d Malmöhus län har en något vidare tidsavgränsning och det finns några exempel där man lyfter fram objekt från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, exempelvis spridd gårdsbebyggelse från 1800-1900-talet i Lackalänga, Kävlinge kommun; mejeriet från 1930-talet på Alnarp, Lomma kommun; plattgårdar från 1700-1900-talet på Övedskloster, Sjöbo kommun; välbevarad och tidstypisk ekonomi- och arbetarbebyggelse i tegel och korsvirke från tiden 1700-1900-tal i Sövdeborg, också Sjöbo kommun. Som det enda i sitt slag lyfts Grindhus i Svalövs kommun fram som ett bondejordbruk med karaktäristisk och enkelt utformad bebyggelse från 1900-talets början. Ofta framhävs arkitektur, estetik och exteriöra värden medan man bortser från byggnadens användning och interiöra värden.

[39] Detta kräver i praktiken områdesbestämmelser eller detaljplaner som värnar bebyggelsen. Idag saknas skydd ofta eftersom det åligger kommunerna att ta fram dessa planer. Många värdefulla kulturmiljöer med anknytning till jordbruket ligger utanför tättbebyggt område vilket minskar chansen ytterligare att det skulle finnas en aktiv bygglovhantering som kan säkra kulturvärdena.

En exteriör kan delvis berätta byggnadens historia, men den blir inte komplett förrän såväl exteriör som interiör liksom omgivande miljö samverkar. Exteriören på den här ladugården med alla sina dörrar och öppningar tyder på svinproduktion. Det krävs dock en titt inuti byggnaden för att fullt ut kunna tolka verksamheten. (Önneköpstrakten, Hörby kommun)

Inom befintliga riksintressen finns helt säkert byggnader och miljöer som är präglade av den agrara verksamheten under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, men även från senare delen av 1900-talet. En viss period beskrivs och lyfts fram men en miljö är nästan alltid sammansatt av olika tider som har lämnat olika spår efter sig. En gårdsmiljö som är i bruk förändras ständigt genom att nyare tillskott fogas till den äldre miljön. En typisk bymiljö såsom Gladsax i Simrishamns kommun karakteriseras som en kyrkby med samlad bebyggelse bestående av tre- eller fyrlängade gårdar och gathus, men om gårdarna fortfarande är i drift eller varit i drift under 1900-talet har detta säkerligen satt sina synbara spår. Dessa spår nämns inte i riksintressebeskrivningarna vilket ger svårigheter att hävda deras betydelse vid bygglovhantering. Eftersom de sentida värdena inte preciseras i riksintressebeskrivningarna är risken överhängande att dessa förbises. Miljön i Eslöv som beskrivs i de tämligen allmänna ordalagen *"…industribyggnader och andra till järnvägen knutna byggnader och anläggningar…"* visar sig innehålla det smått unika spannmålsmagasinet där fråga om byggnadsminnesförklaring är väckt. Spannmålsmagasinet byggdes i slutet av 1910-talet som ett av nio lagerhus i Sverige, varav endast tre finns kvar idag. Placeringan styrdes av närheten till järnvägsnätet, ett spannmålsproducerande omland samt att avståndet till kusten skulle vara så långt att de inte kunde nås av fientligt artilleri. Förutom i Eslöv placerades lagerhus i Vara, Hallsberg, Roma, Eskilstuna, Linköping, Tomelilla, Åstorp och Östra Klagstorp. Spannmålslagerhusen konstruerades av ingenjören och professorn Carl Forssell som för lagerhusen uppfann och patenterade en helt unik konstruktion. Denna utgörs av ett stort antal likadana sparrar som med hjälp av reffelbrickor bultats

samman till pelare och bjälklagsbalkar av skilda storlekar. Dessa bär byggnaden vilket gör att ytterväggarna endast bär sin egenvikt. För den yttre utformningen anlitade Forsell arkitekt Erik Gunnar Asplund som numera är landets internationellt mest erkände arkitekt. Till skillnad från tidigare spannmålslagerhus fanns i de nio statliga en betydande nyhet, nämligen ett elevatorsystem som tillsammans med reglerbara öppningar i våningsbjälklagen gjorde att säden automatiskt kunde luftas. Man slapp således den tidsödande omskottningen för att hålla säden torr. Det är tydligt att riksintressena kan innehålla många byggnader och miljöer med stora värden, som ännu är ganska okända.[40] Idag 2004 önskar Eslövs kommunledning att riva byggnaden medan en vänförening har bildats för dess fortlevnad. På Kulturdepartementet utreds förutsättningarna för att förklara byggnadens som statligt byggnadsminne och föra över ägandet till staten.

Byggnadsminnen

I Skåne finns drygt 170 byggnadsminnen. Byggnadsminnen med agrar koppling finns representerade som gods och bondgårdar, men även kvarnar. Godsen är mycket väl representerade och byggnaderna härrör främst från tidsperioden 1700-1800-tal. Även bondgårdarna har sitt ursprung i 1700- och 1800-tal, t ex de byggnadsminnesförklarade Himmelstorpsgården, Agusastugan, Sporrakulla och Ballingstorp.

Väderkvarnarna Övraby och Gunnestorp samt vattenkvarnen i Gundrastorp-Ekholmen med tillhörande sågkvarn kan förefalla utgöra exempel på miljöer kopplade till jordbrukets industrialisering under 1800-talet men är, att döma av deras småskalighet, snarare utvalda för att spegla hantverket i det agrara samhället. Två miljöer i Skåne är under utredning för en eventuell byggnadsminnesförklaring, bränneriet i Folkestorp och handelskvarnen i Gissleberga. Blir de beslutade som byggnadsminnen minskar den uppseendeväckande bristen på skyddade verksamhetsmiljöer något i länet.

Byggnadsminnena har i regel en mycket snäv avgränsning och omfattar dessvärre ofta enbart själva huvudbyggnaden. Övriga byggnader på gården t ex ekonomibyggnader, liksom den omgivande miljön (utanför gårdsplan och trädgård), ingår i regel inte i byggnadsminnet och hamnar därmed utan skydd. I alltför många fall är endast exteriören skyddad och ”skalet” lösrycks då ur sitt sammanhang. Byggnadsminnesförklaring som skyddsinstrument för agrara

[40] Hansson, Paul, Regionmuseet Landsantikvarien i Skåne län. Yttrande till Länsstyrelsen i Skåne 2000-09-15

miljöer fungerar dåligt då helhetstänkandet oftast inte kunnat genomföras. Miljöer kopplade till såväl jordbruk som industri är komplexa till sin natur (liksom de flesta miljöer!) och kräver större sammanhang för att kunna tolkas och förstås. Möjligen skulle en översyn av miljöerna och byggnaderna kring befintliga byggnadsminnen kunna göras för att få klarhet i vad som ingår och om man i vissa fall borde utöka skyddet.

Kulturreservat

Kulturreservat är en relativt ny skyddsform som man så smått börjat tillämpa. I Skåne finns ännu inte något beslutat kulturreservat. Området Örnanäs i Örkeneds socken, Osby kommun är under utredning. Örnanäs är ett småskaligt jordbruk i skogsbygden där bebyggelsen är av äldre karaktär, men med ett odlingslandskap som bär spår av 1800- och 1900-talens jordbruk. Liarums by i Linderöds socken, Kristianstads kommun som utgörs av ett småskaligt odlingslandskap, är likaså under utredning. Den genomgång av byns bebyggelse som gjorts visar att i stort sett all bebyggelse är uppförd mellan 1875 och 1947. Det visar att denna miljö präglas av tiden för jordbrukets industrialisering.

Ett kulturreservat är ett lämpligt instrument för bevarande, eftersom hela miljöer eftersträvas. Ett kulturreservat kan och bör omfatta såväl byggnader som omgivande mark för att få en helhetssyn som även innehåller ett pedagogiskt syfte.

I Mölleröds by fanns en kvarn från mitten av 1800-talet. Kvarnen brann ned för tre år sedan, men bevarat är ett stall med inredning, där hästarna ställdes i väntan på att säden var färdigmald. Även om kvarnen i det här fallet är borta visar den enkla byggnaden att en miljö blir mycket rikare om flera byggnader samverkar.(Verums sn, Hässleholms kn)

6. Exempel på intressanta miljöer

Bakgrund

Jordbruket förändrades kraftigt under 1800-talet. Tidigare hade man odlat det mesta för självhushåll. Växande marknader i storstäder, även utomlands, efterfrågade t ex smör, fläsk och spannmål, vilket ledde till en ökad marknadsproduktion. Järnvägen var mycket betydelsefull eftersom den gjorde det möjligt att lättare frakta produkterna. I mitten av 1930-talet hade jordbrukets svåra ekonomiska kris börjat övervinnas och mekaniseringen började ta fart, vilket präglades av en omfattande motorisering. Andra världskriget kom att bromsa utvecklingen men bara tillfälligt. Under perioden efter kriget fick mekaniseringen ett mycket stort genomslag. Anledningen var främst de stigande arbetskostnaderna. Industrins men även den växande offentliga sektorns efterfrågan på arbetskraft var mycket stor och medförde att många yngre försvann från landsbygden. Arbetskraften kom därmed att till stora delar ersättas av maskiner. Vid de olika lantbruksskolorna satsade man kraftigt på utbildning inom maskinområdet. Böndernas kunskaper om maskiner och deras underhåll ökade. Krigsåren hade också lett till en stor brist på reservdelar och gårdarnas befintliga maskinpark hade slitits ut och behövde ersättas.

Vandringar

Tunga arbeten som tröskning, lerbåkning, kärning av smör m m kunde underlättas genom vandringar för hästar och oxar. Dessa användes under hela 1800-talet. De kunde ställas under bar himmel men försågs oftast med tak och väggar för att skydda oxar och hästar för stark sol och regn. Konstruktionerna var inte sällan som s k åttakappor eller sexkappor. Dragdjuren blev i slutet av 1800-talet utkonkurrerade av lokomobilen som på större gårdar fick sin egen byggnad – lokomobilstallet. Sex- och åttakapporna fick då ofta en ny funktion, ibland som hönshus.

Exempel på olika typer av vandringar med eller utan byggnad finns bevarade på gårdar i Skåne. På Himmelstorp på Kullaberg finns dock en vandring som placerats där efter musealiseringen[41]. Även på Ågegården i Boarp,[42]finns en oxvandring där oxen gick runt och drev en stifttröska som stod på logen.

[41] Förvaltas av Kullens hembygdsförening
[42] Ägs av Bjäre Härads Hembygdsförening

Fähus – ladugårdar

Före slutet av 1800-talet stod kreaturen i regel uppbundna vända mot ytterväggarna. Bland större gårdar, som ofta fungerade som förebilder för andra bönder, började man vid denna tid istället placera korna i två rader mot ett foderbord i mitten av ladugården. Fördelen var bl a att fler djur fick plats på samma yta och höet kunde kastas direkt ner från skullen till foderbordet. Ladugårdarna hade hittills i stor utsträckning saknat fönster eller varje form av ljusinsläpp. När större gårdar under denna period uppförde nya ladugårdar, ofta enligt mönsterritningar, sattes stora fönster in. Beständiga material som gråsten och tegel användes vilket vittnar om en stark framtidstro och optimism samt en vilja att visa sitt ekonomiska välstånd. Ekonomibyggnader hade ofta ett stort representativt värde. Vissa lokala variationer av byggnadsmaterial förekom långt fram i tiden vilket visar att järnvägen inte hade övervunnit alla transportproblem.

Många ladugårdar från början av 1900-talet byggdes så att så många verksamheter som möjligt inrymdes i en enda byggnad. I äldre tid slogs och hässjades slåttervallarna. Därefter kördes höet till skullen via en körbro eller hissades upp. På 1950-talet började man även torka höet inomhus med kall eller svagt uppvärmd luft, s k skulltorkning. Samtidigt började slaghacken att användas för att skörda och sönderdela grönmassa som därefter ensilerades i silos. Den hackade grönmassan hissades eller blåstes upp genom en rörledning till silotornet, byggt i plåt eller betong. Dessa mycket tidstypiska ladugårdar har inte uppmärksammats i någon högre grad, men förändringarna inom lantbruket går snabbt, särskilt då näringen är beroende av jordbrukspolitiska beslut. Liksom annan mer sentida bebyggelse är även ekonomibyggnaderna utsatta för hot om okänsliga ombyggnader eller t o m rivning.

Via en logbro kunde man köra med häst eller traktor direkt upp till logen med höet. Vallarna gav mer hö som krävde mer plats, liksom fläkten. Vid ny- eller ombyggnationer höjdes ofta taket så att logen blev hög och rymlig.

(Kräbbleboda, Glimåkra sn, Osby kn.)

Gödselhantering

När handelsgödseln kom under andra halvan av 1800-talet minskade intresset för att ta vara på naturgödseln och gödselstäderna hamnade mer på stallängornas baksidor. Gödseln hade tidigare varit en bristvara som man var mycket mån om och gödselstäderna låg i regel på gårdsplanen framför ladugårdarna. På dagen gick djuren på bete, medan de hölls på gårdsplanen under natten för att skyddas mot rovdjur, men även för att samla in gödseln. I och med handelsgödseln var man inte längre beroende av att ha djur för växtodlingen. Till en början använde man främst guano (fågelspillning) som importerades från Peru, och benmjöl, men andra exempel är superfosfat, kali och salpeter. Skånes förbrukning av handelsgödsel låg långt över övriga Sverige. Handelsgödsel användes i stor utsträckning främst till krävande grödor såsom sockerbetor, men även till vallar och mossodlingar.

Försök med olika typer av utgödslingsanordningar med olika varianter av skrapor som transporterade bort gödseln från gödselrännan förekom under 1930-40-talen. Gödseln skrapades direkt ut till gödselstaden eller till en höjdtransportör för vidare transport. Idag är ett karakteristisk spår av djurhållning de stora urinbrunnarna i prefabricerade betongelement som finns vid stallbyggnaderna.

Traktorer

En mängd traktorgarage byggdes under 1930-60-talen. Portarna var i regel ganska låga eftersom de första traktorerna var små. (Ubbaboda, Örkeneds sn, Osby kn.)

I början av 1900-talet använde man sig i begränsad skala av ångkraft men den kom ganska snabbt att ersättas av maskiner drivna av förbränningsmotorn som hade en högre verkningsgrad och som var lättare att sköta. En effekt av traktoriseringen var att omfattande arealer som tidigare odlats med havre ersattes av brödsäd och foder till nötkreaturen. Exempel på förändringar i bebyggelsen är de nya traktorgarage som byggdes, i regel i trä eller cement, liksom vagnslider eller vidgade öppningar med förhöjd takfot på befintliga ladugårdar är tydliga spår efter den tidiga traktorepoken. Möjligen kan det också finnas något lokomobilstall som uppförts på en större gård eller gods. Under 1960-talet introducerades maskinhallen som begrepp[43]. Byggnadstypen är hämtad från industrin och krävs för att rymma de större lantbruksmaskinerna.

I takt med redskapsutvecklingen och motoriseringen växte också mindre verkstäder fram som kunde ta hand om underhåll och hålla med reservdelar. Inte sällan rörde det sig om gårds- eller bysmedjor som utökat och utvecklat verksamheten. Vissa lever kvar än idag, ibland som maskinstationer.

Elektrifiering

Under första hälften av 1900-talet byggdes ett elverk med turbin i anslutning till den tidigare kvarnen på gården Stora Äsperöd i Simrishamns kommun. Byggnaden är uppförd av cementblock med tak av eternit. Anläggningen är ett exempel på ett kraftverksbygge i liten skala för att försörja gården med elektricitet.

[43] Svala, C: Från ladugård till djurstall, ekonomibyggnader under 250 år. sid 81

Elektriciteten har troligen betytt mest för jordbrukets mekanisering. Under första delen av 1900-talet började elkraften byggas ut, främst med vattenkraft som kraftkälla. Städer och större företag elektrifierades men även delar av landsbygden kunde elektrifieras via lokala mindre kraftverk och lokala distributionsföreningar. Elektricitet användes t ex för att driva pumpar, kvarnar och hissar. Vissa större maskiner, t ex tröskverk kunde istället för ånglokomobiler drivas med elektricitet. Dessa tröskverk ägdes och användes ofta gemensamt av flera gårdar.

Idag domineras marknaden i Skåne av Sydkraft men fortfarande finns mindre vattenkraftverk som i vissa fall producerar eller kan producera el. I de flesta fall är dock de elektriska installationerna skiftade till nyare och likströmsgeneratorer är utbytta mot växelströmsgeneratorer. Det vore intressant att bevara en kedja av elproduktion från kraftverket, distributionsnätet med luftledningar och transformatorstationer till konsumenten. Det är också intressant att i redan skyddade miljöer värna elektrifieringens spår i form av luftledningar, isolatorer eller plåtklädda transformatorrum, batterier för back-up etc. Vid många restaureringar har spår av elektrifieringen rivits ut eftersom de inte ansetts sammanhänga med miljöns ”ursprungliga” karaktär.

Mjölkning

Vid vägen i Myrarp, Hässleholms kommun, står ett mjölkbord byggt av järnstag med trädäck. På gården finns ytterligare ett mjölkbord av murad sten längs byvägens tidigare sträckning. Mjölkborden existerade under en relativt kort period, men har ändå blivit en symbol för den levande landsbygden.

Under 1900-10-talen konstruerades en rad olika mjölkmaskiner av olika märke. De byggde på sug- eller tryckteknik och att göra en mjölkmaskin som var effektiv samtidigt som den inte skadade korna visade sig inte vara helt enkelt. Genombrottet kom efter andra världskriget. Mjölkmaskinerna var till en början fristående där mjölken leddes till ett mjölkkärl bredvid kon. Rörmjölkningsanläggningar, alltså där mjölken från spenkoppen sögs upp i en fast mjölkledning där den fördes vidare till ett särskilt mjölkrum, började förekomma i sparsam omfattning redan på 1930-talet. Det stora genombrottet kom dock under 1950-60-talen. Materialen i rören var rostfritt stål (som var relativt dyrt), plast (oftast genomskinligt) eller glas. Mjölken samlades i femtiolitersflaskor som sattes på mjölkbord vid vägkanten där mjölkbilen hämtade dem. I början av 1970-talet började man istället med tankhämtning och de karakteristiska mjölkborden miste sin funktion. I många fall har mjölkborden tagits bort men i Örkelljunga kommun har hembygdsföreningen, Vägverket och kommunen samverkat kring bevarandet av ett antal mjölkbord som ursprungligen sattes upp 1964 då en väg drogs om.

Vid många gods och större gårdar fanns egna mejerier medan de mindre gårdarna slog sig samman och bildade andelsmejerier. Hushållningssällskapen utbildade i mjölkhantering och hygien.

Bevarade, relativt kompletta anläggningar finns säkert på ett ganska stort antal mjölkgårdar. En del anläggningar kan fortfarande vara i drift. En generationsväxling inom bondekåren är på gång och anläggningar riskerar att rivas ut för att bytas mot modern teknik eller annan verksamhet. Mjölkproduktionen har främst satt sina spår invändigt i ladugårdarna. För att visa på de mjölkhanteringens historia är det viktigt att interiörer från olika epoker finns bevarade.

De s k projektstöden som administreras av länsstyrelsen kan ge stöd till landsbygdsutvecklingsprojekt. Lantbrukare kan exempelvis få bidrag till att bygga om sina ekonomibyggnader till vandrarhem etc. I sådana projekt är det viktigt att byggnadens värden tas tillvara såväl exteriört som interiört och att ombyggnaden sker varsamt med traditionella material och metoder. Man bör i högre grad uppmärksamma att även en bevarad inredning med t ex bås och rörmjölkningsanläggningar förhöjer byggnadens attraktionskraft.

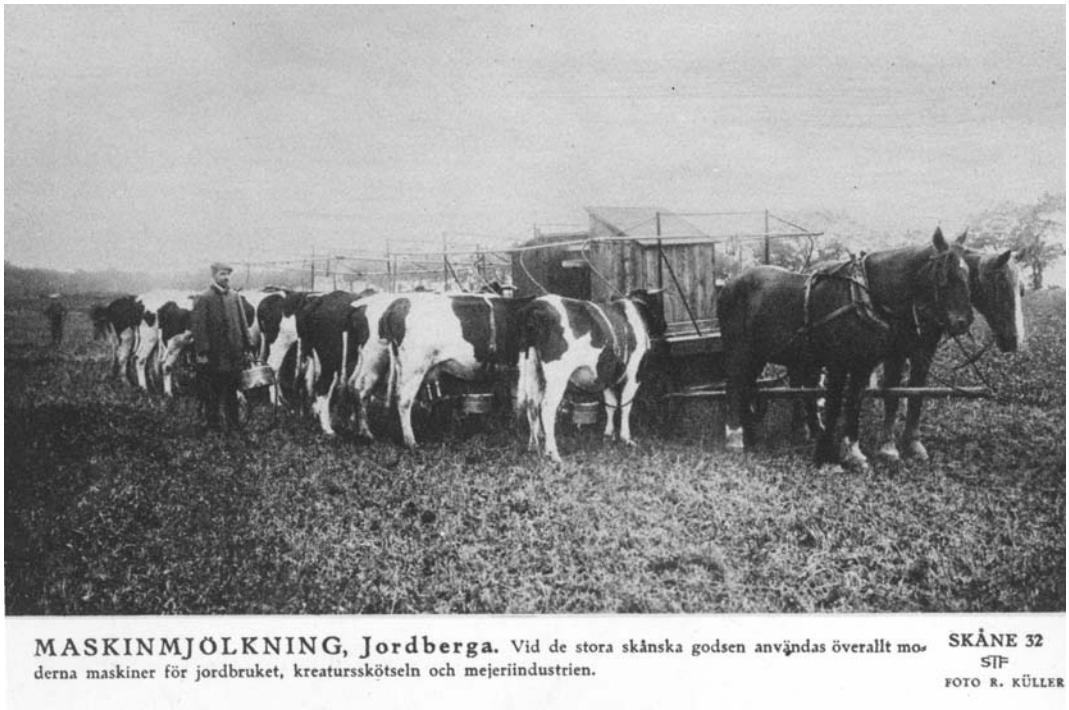

Äldre vykort som visar maskinmjölkning på Jordberga gods, Trelleborgs kommun.

En typisk anläggning för spannmålshantering. Det äldsta silobatteriet av 1930-talstyp är senare kompletterat med ett större. F.d. Lantmännen i Mjöhult, Höganäs kommun. Anläggningen brukas inte längre av lantmännen.

Spannmålsskörd

Utvecklingen inom spannmålsskörden gick via självavläggare, som skar av säden, och självbindare, som skar av och band säden i kärvar. Den traditionella manuella tröskningen ersattes av stationära tröskverk. Dessa ägdes i regel av flera bönder tillsammans t ex i en andelsförening eller kördes tröskverket runt till gårdarna och tröskade. De första skördetröskorna importerades från USA under 1900-talets första årtionden, men fick inget större genombrott förrän under 1940-talet, först på de större gårdarna.

Den tröskade spannmålen lades i säckar på logarna, men det var problem att få den tillräckligt torr så att den inte förstördes. Lantmannaföreningar, andelsföreningar och lagerhusföreningar lät därför bygga spannmålstorkar runt om i landet, men mindre torkar uppfördes även på de enskilda gårdarna. De tidigaste torkarna byggde på självdragsprincipen men planbottentorkning på gårdar introducerades under 1900-talets första hälft. I många fall tillkom då även en elevator som kunde föra upp spannmålen maskinellt. Idag torkar man spannmålen själv på många gårdar för att få ut högsta pris. Många spannmålscentraler har rationaliserats bort. Det förekommer även att spannmål används som bränsle på den egna gården. Exempel på en intressant miljö med koppling till spannmål och andelsföreningar är lagerhuset i Knislinge med den karakteristiska silhuetten, högre än ortens kyrka.

Skolor och utbildningar

I motsats till andra miljöer som vi beskrivit i denna studie åtnjuter en del skolor skydd som statliga eller enskilda byggnadsminnen. Exempelvis är stora delar av Alnarp i Lomma kommun byggnadsminne. Även delar av Bollerups gård i Tomelilla kommun och Flyinge i Lunds kommun är skyddade som byggnadsminnen. I Bollerups fall har byggnadsminnet troligen utformats med hänvisning till byggnadernas tidigare funktion som sätesgård och inte deras nuvarande funktion som lantbruksskola. Även gymnastikhuset på Hvilans folkhögskola i Burlövs kommun åtnjuter skydd som byggnadsminne. I vilken utsträckning skolor av denna typ eventuellt skyddats i kommunal planering är inte utrett inom denna studie.

Mekaniska verkstäder

Idag sker en insamling av de produkter som inte längre fyller någon funktion men som en gång framställdes av de mekaniska verkstäderna. Organisationen ”Håll Sverige rent” har satt igång en kampanj för insamling av lantbruksskrot.[44] Hämtningen sker utan kostnad för den som anmäler skrot för hämtning. Av naturmiljöskäl finns det anledning att se till att hindra läkage av oljor mm i naturen men vid varje städinsats i landskapet eller i gårdsmiljöer försvinner också en del av vår historia. Säkert är det främst söndriga och rostangripna maskiner som samlas in men många sparas förhoppningsvis av föreningar och enskilda. På några museer finns maskiner och redskap samlade för eftervärlden. Exempel på verkstäder med produktion för lantbrukets behov finns i bilaga 3 och 4. Ett mer utförligare resonemang om verkstäderna kommer att föras i Regionmuseets kommande rapport om den skånska industrin.

Kvarnar och brännerier, med stark koppling till spannmålsodling och potatisodling, expanderade kraftigt i antal kring mitten av 1800-talet. Förbudet mot husbehovsbränning påverkade brännerinäringens framväxt i andelsform men också mejeriernas utveckling.

Den magnifika skorstenen av tegel i bränneriet i Västra Olinge.

[44] Kampanjen för insamling av lantbruksskrot. Håll Sverige Rent driver, i samarbete med återvinningsföretagen Stena Gotthard och Kuusakoski, en kampanj som ska rensa Sverige från lantbruksskrot. Lantbrukare och allmänhet har möjlighet att kostnadsfritt anmäla eget eller upphittat lantbruksskrot till kampanjen. http://www.skrotbil.nu

Äldre skördetröska på åker.

Transporter inom gården

Jordbruket var många gånger fysiskt krävande då halm, foder, vatten gödsel o s v skulle transporteras. I slutet av 1800-talet hade man på större gårdar börjat bygga logar med hissanordningar som var drivna av vandringar vilka så småningom ersattes av motordrivna. Antalet hissanläggningar ökade under 1930- och 40-talen och det förkom enklare släphissar men även löpvagnshissar som löpte längs banor i taket, vilket krävde höga höskullar. Parallellt förekom fläktar där främst halm lätt kunde transporteras genom rörledningar. Fläktarna krävde inga större ombyggnader utan befintliga byggnader kunde användas i högre grad än för hissanläggningarna. Fläktar kom att användas även efter skördetröskans genombrott för att transportera den tröskade spannmålen men även för hötransporter.

Två exempel på ladugårdar med löpvagnshiss installerad, vilket den utskjutande delen i nocken vittnar om. Genom den stora porten på gavelröstet togs höet in på skullen. Ladugården i trä är typisk för skogsbygden, medan ladugården i tegel förekommer främst i mellanbygden och delar av slättbygden.

Stenröjning och dikning

I och med den ökade mekaniseringen med större jordbruksmaskiner satsades under 1940- och 50-talen oerhörd kraft på stenröjning av större sten som man tidigare lämnat. De s k stenröjningsvagnarna kom att användas flitigt. Man borrade hål i stenen, stack ner en konisk dubb med ring som låstes med kilar varefter vagnens lyftanordning vinschade upp stenen och transporterade bort den på vagnen. Dessa stora stenbumlingar ligger ofta vid sidan av åkermarken, ibland ovanpå äldre stenmurar. Det förekom statligt stöd till lantbrukare för stenröjning.

Mekaniseringens krav på större sammanhängande åkerytor och bättre bärighet hos marken ledde också till satsningar på dikning. Speciella täckdikningsmaskiner började användas i större skala under 1930-talet. Dessförinnan var grävning för hand lika kostsamt. Tegelrör användes i täckdikningen ända fram till 1960-talet då plaströr började ersätta dessa.

Utdikningar, sjösänkningar och mossodlingar hör främst till perioden slutet av 1800-talet till början av 1900-talet. I främst skogs- och mellanbygden är de s k mossodlingarna karakteristiska inslag. Inte sällan är det denna sist uppbrutna åkermark som först läggs igen och kanske planteras med skog.

Den galvaniserade taggtråden slog igenom efter första världskriget. Den var billig och enkel att sätta upp. Några direkta fysiska spår i landskapet har taggtråden inte avsatt i landskapet, bortsett från att den är typisk för det alltmer rationella jordbruket.

7. Kulturhistoriska undersökningar.

Nedan presenteras relevanta undersökningar som gjorts i landet i övrigt så som inventeringar och dokumentationer. Kunskapen om de agrara miljöerna från slutet av 1800-talet och framåt till idag är i många avseenden bristfällig. Historiska översikter finns, byggda på samtida beskrivningar och rekonstruktionsförslag. Det finns dock brister i kunskaperna om hur de vardagliga lantbruksmiljöerna faktiskt tedde sig och de vanliga gårdarnas interiörer. Den stora bristen ligger i vår kunskap om hur dessa kulturmiljöer ser ut idag, i vilken mån finns det bevarade lantbruksmiljöer som speglar den historiska utvecklingen? Referensmaterial i form av inventeringar och annan dokumentation saknas nästan helt. Miljöerna uppmärksammas knapphändigt i bevarandeprogrammen. Det finns således stora luckor att fylla. Under 1900-talet har den etnologiska forskningen intresserat sig för de byggda miljöerna. Stora undersökningar har gjorts av landsbygdens bebyggelse som resulterat i praktverk så som Sigurd Erixons Svensk byggnadskultur. De etnologiska undersökningarna har under de senaste 30 åren inte fokuserats på de fysiska miljöerna och egenskaper i dessa. Ett undantag är undersökningen ”Jordbrukarbostaden 1945-1977”[45]. I den undersökningen belyses förändringar i jordbrukarnas bostäder under perioden 1945 till 1977. Undersökningen är emellertid inte inriktad på jordbruket som verksamhetsmiljö och saknar därför material om ekonomibyggnaderna. Däremot har det utförts stora etnologiska arbeten med inriktning på det äldre bruket av miljöerna. Sammanfattningsvis för båda huvudgrupper kan sägas att det saknas undersökningar om miljöer präglade under andra halvan av 1900-talet och framför allt beskrivningar av funktioner och interiörer. I de branschundersökningar som gjorts med studier bebyggelse finns inte alltid de

[45] Aspe G, Lothingius J: *Jordbrukarbostaden 1945-1977 bostadsvaneundersökning, Statens forskningsanstalt, för lantmannabyggnader undersökning, 1947 och 1970-tal bostäder i fokus.*

senaste 50 årens bebyggelse med. Till stor del är de undersökningar som gjorts av verksamhetsmiljöer föråldrade.

De fysiska miljöerna

Av de stora insamlings- och dokumentationsarbeten som bedrivits under 1900-talet är många inriktade på den äldre bebyggelse och inte 1900-talets bebyggelse. Gårdsinventeringar fokuserar oftast på boendemiljön och saknar i många fall bilder eller uppmätningar av ekonomibyggnaderna. Gårdsinventeringarna saknar ofta översikt över större områden. I det så kallade LiM-projektet, gjordes en utvärdering av livsmedelspolitikens miljöeffekter 1997[46]. I Skåne utsågs de två undersökningsområdena Källstorp/Östra Klagstorp i Trelleborgs kommun och Örkelljunga i Örkelljunga kommun. Fältarbetet utfördes under 1992/93 och bebyggelsen inventerades endast exteriört och därför saknas beskrivningarna som kan beskriva mekanisering och industrialisering av jordbruket.

Av miljöer som är intressanta i denna studie har en del *verksamhetsbyggnader* blivit inventerade och dokumenterade. Eftersom sambanden mellan jordbruket och industrier är täta i Skåne finns en del undersökningar som kan räknas som förknippade med jordbrukets industrialisering men vi väljer i detta kapitel att avgränsa till de som ligger på landsbygden. Riksantikvarieämbetet har genomfört landsomfattande inventeringar av sockerbruk 1993, tegelbruk 1987 och bryggerier 1976-83. I f.d. Kristianstads län har en översiktlig industrimiljöinventering utförts 1994. Denna resulterade i en rapport kallad ”Från tobakslada till stenbrott”. Det är en studie med fokus på kopplingen mellan råvaror, naturtillgångar och industri. Det är ingen heltäckande industriinventering, exempelvis saknas importbaserad industri och verkstadsindustri. Tråkigt nog har inventeringsmaterialet från fältarbetet förkommit på Länsstyrelsen och endast den färdiga rapporten är tillgänglig.

Nyligen har en privatperson genomfört en inventering av väderkvarnar i Skåne.[47] Det finns även några äldre inventeringar av vattenkvarnar och väderkvarnar. Vid den sista stora rationaliseringen av brännerier i Skåne 1971 dokumenterade Folklivsarkivet en kampanj och inventerade brännerier på uppdrag av Vin & Sprithistoriska museet i Stockholm. Fotomaterialet och ritningarna visar fasader, sektioner, planer och detaljer.

I många län i Sverige har man under de senare åren inlett inventeringar av industrier och industrimiljöer. I exempelvis Kalmar Län har man skapat ett

[46] LiM-projektets slutrapport, utvärdering av livsmedelspolitikens miljöeffekter. Naturvårdsverket, RAÄ, Jordbruksverket 1998.
[47] Johansson, Carita: *Skånska möllor*. 2003

register över industrier som finns och har funnits i länet. Man beräknar att 3000 industrier ska in i databasen. Uppgifterna bygger på material som lämnats av hembygdsföreningar och andra ideella krafter. Man har även sammanställt vilka undersökningar som gjorts i länet av museer, föreningar och RAÄ m. fl.

För en utförligare redogörelse för vilka undersökningar som gjorts se Bilaga 5. Kulturhistoriska undersökningar.

Icke fysiska undersökningar

En studie av förändringarna inom jordbruket vid mekaniseringen bedrevs av Anders Perlinge. Arbetet har resulterat i boken *Bondeminnen, människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*[48]. Boken är grundad på studiecirklar med stöd av LRF, Studieförbundet vuxenskolan och Nordiska museet.

På Regionmuseet Kristianstad har Monica Berger och Inga Kindblom genomfört undersökning om gårdsbutiker i dåvarande Kristianstads län[49]. 1999 genomförde Monica Berger också en etnologisk undersökning i samband med Regionmuseets informations- och utbildningsinsatser inom Markernas Mångfald[50].

Håkan Jönsson, Etnologiska Institutionen i Lund, skriver en avhandling om mejeriprodukter i Öresundsregionen. Frågor som Jönsson intresserar sig för är bland annat hur dagens mejerikonsumtion skiljer sig från femtiotalets. Hur, när och varför konsumeras alla dessa nya (och gamla) mejeriprodukter? Vilka användningsområden har de?

Mycket information finns knutet till de frågelistor som skickats ut från kulturhistoriska museer och folklivsarkiv i länet och resten av landet. Exempelvis finns i Folklivsarkivet i Lund frågelistor om *Tröskverk (Redskap, arbetsmetoder och arbetsorganisation)* från 1974 och *När elektriciteten kom.* från 1981. I en äldre frågelista, från 1943, intresserade man sig för engelskt eller skotskt inflytande på jordbrukets utveckling.

Halmstrå och språngbräda, kreatursskötseln i det svenska samhällsbygget 1850-1914 kallas en avhandling under arbete av Carin Israelsson på avdelningen för agrarhistoria, institutionen för ekonomi, SLU, Uppsala[51]. Material som används är

[48] Perlinge, A: *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*. Sthlm: Nordiska museet 1995.
[49] Berger, M & Kindblom, I: *En säck potatis och ett flak ägg. Om gårdsbutiker i Kristianstads län.* Kristianstads läns museum 1996.
[50] Berger, M: *16 bönder om miljöstödet. En etnologisk undersökning i samband med Regionmuseets informations- och utbildningsinsatser inom Markernas Mångfald.* Regionmuseet i Skåne 1999. 14 s. (Rapport 1999:32)

[51] Carin Israelsson, avdelningen för agrarhistoria, institutionen för ekonomi, SLU, Uppsala

bland annat svar från Nordiska museets frågelista om boskapsskötsel, bouppteckningar och gårdsräkenskaper. Till detta kommer kompletterande källor som äldre jordbruksstatistik, bouppteckningar, äldre lantbrukslitteratur, arbetsordningar, en bondedagbok och en rekonstruktion av äldre fodermedel. I avhandlingen redovisas hur interiörer och inredning såg ut enligt frågelistornas svar.

Slaghack på ett fält vid Roslöv i Eslövs kommun.

8. Förslag på vidare undersökningar.

För att bevara kunskaper om industrialiseringens genombrott på landsbygden bör dokumentationer och inventeringar genomföras. Dessutom bör skyddsvärda miljöer som kan bevaras väljas ut och skyddas mot rivning och stark förändring. Med ledning av denna fördjupningsstudie vill vi föreslå projekt som kan hindra att viktiga delar av vår historia faller i glömska eller försvinner. Projekten bör genomföras av sammansatt arbetsgrupper bestående av branschrepresentanter och museipersonal. Det är viktigt att komma i kontakt med människor som har erfarenhet av att arbeta i eller använda miljöerna. Tyngdpunkten bör ligga på de fysiska miljöerna eftersom det är utgångspunkten för programarbetet. Men det betyder inte att människor skulle vara av mindre intresse, bevarandet förespråkas av och för just människor. Det är också så att dokumentationer kräver deltagande

av människor som kan berätta om miljöerna och ge liv åt de fysiska byggnadsskalen. Många av de fysiska miljöerna är hotade pga de ligger utanför planlagt område eller inte varit föremål för kulturvårdande myndigheter eller insatser. Förslagen är indelade i de tre grupperna:

1. *processer,* 2. *agrarmiljöer/gårdar* och 3. *jordbruksanknutna verksamhetsmiljöer.*

Processerna är mer övergripande och bör innehålla såväl studier av de fysiska miljöerna som beskrivningar av flöden och samband. Film är ett utmärkt medium att dokumentera processer. Till de övergripande processundersökningarna bör undersökningar av grupperna 2 och 3 göras.

8.1. Processer.

Spannmålshantering från ax till limpa

Spannmålshanteringen har varit av mycket stor betydelse för skapandet av välstånd på landsbygden. Rubriken antyder en process som innefattar skörd, torkning, lagring, malning, bagerier och transporter. Det finns även intressanta arbetsområden som hänger samman eller föregår denna process, exempelvis utsädesförädling och ogräsbekämpning.

Mejerivaruproduktion: Från gård till mejeri och återförsäljare.

Köttproduktion: Från gård till slakteri och charkuteri.

Ekologiskt hållbar produktion: Konsekvenser och möjligheter för kulturmiljön och kulturturism. Jfr Dubbla skördar.

Ägg och fjäderfäproduktion: Spänner över flera näringsgrenar Jordbruk A, till DA Livsmedels- dryckesvaru och tobaksframställning.

Livsmedelsproduktion under påverkan av nya livsmönster och impulser: Undersökning av matvanor, hur äts maten, vem äter vad? Hur har det mångkulturella samhället påverkat livsmedelsproduktionen? Hur har den tekniska utvecklingen förändrat våra matvanor? Har de gamla svenska företagen breddat sina sortiment eller finns det också helt nya företag som skapats av invandrare som specialiserat sig på produktion av livsmedel från andra delar av världen? Film och bild blir utmärkta medier att beskriva dessa verksamheter.

Utsädesföretag och växtförädling: GMO- hur ser aktörerna på det i Skåne? (SNI: DG till Tillv kemikalier och kemiska produkter till Jordbruk A) Svalöv-Weibull,

Hilleshög, Monsanto, Alnarp, En känslomässigt laddad diskussion har förts under många år.

8.2. Agrarmiljöer/gårdar.

Det moderna samhällets agrara miljöer

Som en första åtgärd, för att därefter kunna gå vidare, bör en provinventering av landsbygdens ekonomibyggnader göras. Begränsade områden, byar eller hela socknar, väljs ut så att Skånes alla regioner representeras. Inventeringen bör således omfatta *flera* olika områden *inom* t ex den så kallade slättbygden - Söderslätt, Österslätt, Kristianstadslätten o s v eftersom de sinsemellan kan vara olika. Tidsperioden bör sträcka sig ända fram till nutid för att få ett helhetsgrepp. I första hand inventeras byggnaderna på gårdstomten, men även byggnader ute på gårdens ägor bör innefattas. Såväl exteriörer och interiörer dokumenteras. Interiörerna är inte minst viktiga i detta sammanhang för att kunna koppla byggnaden till verksamheten. Inventeringen kompletteras med fördel med intervjuer med t ex brukare. Arkivstudier kan komplettera bilden så att en jordbrukshistorisk översikt över områdena också tecknas. Arbetet kan kopplas till äldre bostadsvaneundersökningar, provinsialläkareberättelser, frågelistor mm.. *Se vidare Bilaga 1. Förslag till inventering av lantbrukets ekonomibyggnader.* En intressant förebild utgörs av den danska undersökningen "Landbrugets bygninger 1850-1940"[52], som avslutades 1996. Syftet med denna var att skapa en grund för att kunna välja ut bebyggelse för bevarande av jordbrukets bebyggelse. Man utgick från att periodens bebyggelse var mindre väl undersökt samt att bebyggelse som dittills kommit i fråga för undersökningar eller bevarande var herrgårdsmiljöer.

8.3. Jordbruksanknutna verksamhetsmiljöer.

Skånska slakterier förr och nu.

Idag finns ett tiotal miljöer i Skåne med större pågående verksamhet inom slakteri eller charkuteri. I äldre tid har det funnits ytterligare 15-20 platser med större verksamhet. Efter en översiktlig inventering bör en djupare dokumentation av ett slakteri samt ett charkuteri göras.

[52] Hedegaard, E, Myrtue, A: *Landbrugets bygninger 1850-1940* Miljö og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1996.

Tidsåtgång översiktlig inventering: En inventering av de kvarvarande miljöerna skulle kunna ta ca 15 arbetsdagar samt arkivstudier och rapportsammanställning 10-15 arbetsdagar. Summa ca 25-30 dagar.

Skånska mejerier förr och nu

Det har funnits ett stort antal mejerier som nu rationaliserats till ett tiotal inräknat tillverkning av mjölk, glass och yoghurt. Mejerierna kan fungera som nyckel till tidig landsbygdsbaserad industrialisering, tidig andelsverksamhet, viktig livsmedelstillverkning med kopplingar till omgivande kulturlandskap. Regionmuseet har tidigare dokumenterat mjölkproduktionen på Högesta gods och planerar att genomföra etnologiska studier av dagens mjölkhantering och mejerinäring eftersom den är under starkt förändringstryck till följd av utländsk konkurrens (se Insamlingsgruppens dokument[53]). Det finns en del kunskap om var mejerier funnits men det finns idag ingen kunskap om hur många som finns kvar eller i vilken grad de är bevarade.

Tidsåtgång översiktlig inventering av mejerier med pågående verksamhet: 10 arbetsdagar.

Tidsåtgång översiktlig inventering av historiska mejerimiljöer: 25-30 dagar. Arkivstudier och rapportsammanställning 30 dagar. Summa ca 70 dagar.

Skånska lokalföreningar och större spannmålshandlare

En lokalförening kan ses som ett nav i lokalsamhället där nyheter förmedlats, var sig det gällt utsäde, redskap och handel eller skvaller av mer personlig art. Till lokalföreningen har man levererat produkter till bondekooperationen. I Skåne finns idag 14 lokalföreningar i drift i Skånska lantmännens regi.[54] Det har dessutom funnits ett stort antal privata handlare som haft samma verksamhetsområde.

Studie av länets mekaniska verkstäder

Likt undersökningen som Upplandsmuseet genomfört (se bilaga 2) men med komplettering med studier av bebyggelsemiljöerna för att undersöka arbetets och de arbetandes villkor i de fysiska miljöerna. Kunskapen om hur man lagar och justerar verktyg och maskiner och inte enbart de fysiska miljöerna. För lista på äldre mekaniska verkstäder i Skåne se lista i Bilaga 3 o 4.

[53] Svensk Mjölk, branschorganisation som dock inte alla mejerier är anslutna till. årlig publikation "Mejeristatistik"

[54] http://www.lantmannen.se/: Bjäre, Vantinge, Munka, Viken, Bläsinge, Örkelljunga, Knislinge, Ljungbyhed, Hörby, Brösarp, Tommarp, Löderup, Borrby, Skårby,

9. Förslag på skyddsvärda miljöer.

Några skyddsvärda miljöer kan pekas ut som nyckelmiljöer utan att ovanstående undersökningar genomförts. Självklart blir resultaten mer tillförlitliga och eventuella val bättre understödda och förankrade om undersökningar görs. Dessa miljöer finns ute i kulturlandskapet och representanter för dessa är kända av den offentliga kulturmiljövården, hembygdsföreningar och branscherna själva. Med ledning av denna fördjupningsstudie vill vi föreslå några miljöer som skyddsvärda och som förslag till föremål för vidare utredning om byggnadsminnesförklaring eller kulturreservat. Vi hoppas att många fler kommer att se de fysiska miljöerna som bevarandevärda för oss och för framtiden[55]. Alternativet att hoppas på att kommuner eventuellt skulle lägga tid eller pengar på att genomföra skydd i plan är kanske endast en from förhoppning ofta framförd i kulturmiljösammanhang. Men enligt riksdagens beslut om de 15 miljömålen ankommer det likväl på kommunerna att identifiera och skydda värdefull bebyggelse[56]. I miljömålet ”Ett rikt odlingslandskap” finns ett delmål som säger att senast år 2005 skall ett program finnas för hur lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader ska kunna tas till vara. I miljömålet ”God bebyggd miljö” ställs förhoppningen att kulturhistoriskt värdefull bebyggelse senast år 2010 skall vara identifierad och ett program finnas för skydd av dess värden, samt att 25 % av den ska vara långsiktigt skyddad. I miljömålen för Länsstyrelsen i Skåne län har man listat en del av de åtgärder som kommunerna ska vidta. Det är bland annat att ”Bilda natur- och kulturreservat nära tätorter.” samt att ”Utarbeta lokala program för att bevara de kulturhistoriska och estetiska värdena i kommunen.”[57].

Ett ”problem” för den offentliga kulturmiljövården när det gäller bevarandet och de kulturhistoriska värdena med anknytning till livsmedelsindustri

[55] Alla har rätt att väcka fråga om byggnadsminnesförklaring hos Länsstyrelsen.

[56] Svenska miljömål - delmål och åtgärdsstrategier. Prop. 2000/01:130 Ett av delmålen under Miljömålet ”God bebyggd miljö” är att kulturhistoriskt värdefull bebyggelse senast år 2010 skall vara identifierad och ett program finnas för skydd av dess värden. Samtidigt skall minst 25 % av den värdefulla bebyggelsen vara långsiktigt skyddad. I regeringens proposition är man positiv om förutsättningarna att nå delmålet om den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen. Man skriver: ”Intresset för de kvaliteter som denna bebyggelse representerar har ökat, inte minst hos allmänheten. Kulturmiljön ses numera inte enbart som ett arv som skall vårdas utan som en värdefull tillgång som skall användas och utvecklas. Kulturmiljövårdens byggnadsregister, som nyligen utvecklats, medverkar också till förbättrade möjligheter att ta hand om och utvärdera den värdefulla bebyggelsen. Ansvaret för genomförandet ligger framför allt på de kulturvårdande myndigheterna och på kommunerna. Ytterligare utredningsarbete behövs för att kunna formulera delmål för vilka kulturvärden i den byggda miljön som är centrala för en hållbar utveckling och hur den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen kan få ett förbättrat långsiktigt skydd.”

[57] http://www.m.lst.se/skane Vårt ansvar för Skånes miljömål - kortversion av miljöhandlingsprogrammet [pdf]

är att det finns få välbevarade småskaliga äldre miljöer i jämförelse med andra kulturmiljöer som bostäder och kyrkor. Livsmedelshanteringens stränga regler omöjliggör eller försvårar livsmedelshantering på ”hobbynivå”, därför är det svårt att hitta mindre miljöer i drift eller med tänkbar framtida drift. Ett anmärkningsvärt undantag är Gissleberga kvarn för vilken fråga väckts om byggnadsminnesförklaring. Även livsmedelssektorns tidigare låga status inom kulturmiljösektorn har försvårat bevarande.
Nedan är kategorier med betydelse för historieskrivningen om det industrialiserade jordbruket listade. Samtliga miljöer är *förslag* och utesluter inte andra miljöer. Kom gärna med tips!

Andelsverksamheter: andelsfrysen i Tranås, andelstvätt, flera av nedanstående kategorier innehåller andelsverksamheter.
Bageri: tex Frankes i Trelleborg
Bränneri: Folkestorp (Fråga väckt om byggnadsminnesförklaring FV)
Byasmedja och en mindre mekanisk verkstad (Klörup, Ramsåsa) (filfabriken Hässleholm)
Större mekanisk verkstad: Åbjörn Anderssons mekaniska i Svedala 1867 (ägs idag av Sandvik) Järnvägsverkstaden i Ystad?
Elektrifieringen: Miljöer som visar elektrifieringen exempelvis elproduktion eller eldistribution.
Handelskvarn: Gissleberga, Svalövs kn (FV)
Lokalförening: Knislinge
Mejeri: Kågeröd, Lunnarp, Sösdala, Höganäs, S:t Olof
Slakteri: (alla starkt förändrade)
Sockerbruk: saftstationen i Gärsnäs (litet! Nackdel inga maskiner och endast mindre delar av slamdammar och svämmor bevarade).
Spannmålsmagasin äldre: Skurup, Svalöv, Smedstorp, Eslövs lagerhus (FV).
Spannmålsmagasin nyare: Knislinge, Eslöv, Ystad, Dalby, Svalöv.
Stärkelsebruk: Östra Ljungby stärkelsebruk, Bjärröds stärkelsefabrik
Tegelbruk: Kaniks (sista och senast nedlagda), Utvälinge, Bjerreds (kommunalt planskydd)
Växtförädling: i Hammenhög, Svalöv?

fd mejeri i Billinge, Eslövs kommun.

10. Litteratur och källor

A:son Moberg, H: *Jordbruksmekaniseringen i Sverige under tre sekler.* LTs förlag Sthlm 1989.
Aspe, G & Lothingius, J:*Jordbrukarbostaden 1945-1977*. Statens råd för byggnadsforskning T17:1979.
Berger, M & Kindblom, I: *En säck potatis och ett flak ägg. Om gårdsbutiker i Kristianstads län.* Kristianstads läns museum 1996.
Berger, M: *16 bönder om miljöstödet. En etnologisk undersökning i samband med Regionmuseets informations- och utbildningsinsatser inom Markernas Mångfald*[1]. Regionmuseet i Skåne Rapport 1999:32.
Christensen, J: *Forretning og teknologi, Landbrugsmaskinindustrien midt i verden 19. til 21. århundrede.* Århus Universitetsforlag 2003 698 s. ISBN 87-7934-093-8
Dahlin, J: ”Revolutionerande maskiner, godsägaren som innovatör.” I: *Skånska godsmiljöer* Skånes hembygdsförbunds årsbok 2001 Arcadius, K och Sundberg K red.
Darphin, J-P: *Sockrets katedraler.* RAÄ 1993
Eriksson, G: *En bok om Scan 1934-1959*. Malmö 1959.
Hansson, L: *Slakt i takt.* Växjö Universitet
Hansson, P: Regionmuseet Landsantikvarien i Skåne län. Yttrande till Länsstyrelsen i Skåne 2000-09-15
Hedegaard, E, Myrtue, A: *Landbrugets bygninger 1850-1940*. Miljö og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1996.
Helmfrid, S: *Jordbrukets mekanisering.* 1966
Isacson M, Flygare I. A: *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i välfärdssamhället 1945-2000*. Det svenska jordbrukets historia band 5. 2003

Johansson, C: *Skånska möllor.* 2003
Jonasson, L: *Lantbruk och lantbrukare i Skåne, en blick in i framtiden till 2010.* Ingår i rapportserien Skåne i utveckling Rapport 2002:37
Jordbruksverket: *Ett rikt odlingslandskap.* Fördjupad utvärdering 2003. rapport 2003:19.
Kulturen: *Av Skånes lera 1975-85 (Det skånska krukmakerihantverket och industrin).*
Larsson, B: *Bonden i dikt och verklighet.* Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 4. 1993
Länsstyrelsen i Kristianstads län: *Kulturminnesvårdsprogram för Skåne, del Kristianstads län.* 1984.
Länsstyrelsen i Kristianstad län: *Från Bjäre till Österlen.* 1996.
Länsstyrelsen i Kristianstads län: *Riksintressen kulturminnesvård.* 1988.
Länsstyrelsen i Kristianstads län: *Från tobakslada till stenbrott.* 1994.
Länsstyrelsen i Malmöhus län: *Kulturminnesvårdsprogram för Skåne, del Malmöhus län.* 1984.
Länsstyrelsen i Skåne län: *Lantbruk och lantbrukare i Skåne. Rapport 2002:37.* 2002.
Länsstyrelsen i Skåne län: *Skånes miljömål och miljöhandlingsprogram 2003:62.* 2003.
Melchert, D: *Kulturhistorisk dokumentation Transformatorstationer* Landsantikvarien i M län 1998
Morell, M: *Jordbruket i industrisamhället 1870-1945. Det svenska jordbrukets historia band 4. 2001*
Mårald, Erland: *Jordens kretslopp, Lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840-1910.* Umeå universitet 2000.
Naturvårdsverket, RAÄ, Jordbruksverket: *LiM-projektets slutrapport, utvärdering av livsmedelspolitikens miljöeffekter.* 1998.
Nilsson, S: *Bryggerier.* 1976-83 RAÄ.
Olsson, L-E: *Tegelbruk i Sverige, en branschinventering.* RAÄ 1987.
Perlinge, A: *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet.* Stockholm: Nordiska museet 1995.
Regeringens proposition 2000/01:130: *Svenska miljömål - delmål och åtgärdsstrategier.*
Riksantikvarieämbetet: *Byggnadsminnen 1978-1988.* 1989.
Riksantikvarieämbetet: *Förteckning över byggnadsminnesmärken som tillhör staten eller står under statsmyndighets eller statsinstitutions omedelbara inseende.* 1976.
Skånska lantmännen: *Skånska Lantmännens centralförening 50 år, 1904-54.* tryckt av Skånska dagbladets civiltryckeri.
Statens forskningsanstalt för lantmannabyggnader: *Bostadsvaneundersökning*
Svala, C: *Den svenska gården - från torp till herresäte.* 1998
Svala, C: *Från ladugård till djurstall, ekonomibyggnader under 250 år.* Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Svensson, P: *Agrara entreprenörer, böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800-1870*. Lund 2001.
Sveriges industriförbund: *Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925*. 1926 Sthlm.
Sveriges nationalatlas: *Jordbruket*
Törnberg, U: *I:* Sydsvenska dagbladet 2004 05 14 "Vetenskap, passion och fingertoppskänsla"
Zachrison, A: *Åkerbruksredskap och jordens bearbetning i Skåne 1800-1914*

Hemsidor:

Bioteknikcentrum: http://www.bioteknikcentrum.com
Jordbruksverket http://www.jordbruksverket.se/
Lantbrukarnasriksförening, LRF: http://www.lrf.se
Länsstyrelsen i Skåne län, kulturmiljöprogram:
http://www.m.lst.se/kartor/index.cfm
Länsstyrelsen i Skåne län: http://www.m.lst.se/skane Vårt ansvar för Skånes miljömål - kortversion av miljöhandlingsprogrammet [pdf]
Maskinringen: http://www.maskinring.se/
Riksantikvarieämbetet: *http://www.raa.se/riksintressen/index.asp* -
Statistiska Centralbyrån, SCB: http://www.scb.se/

Bilaga 1. Förslag till inventering av lantbrukets ekonomibyggnader

Behovet av att inventera lantbrukets ekonomibyggnader är mycket stort. Regionmuseets genomgång av byggnadsminnen samt riksintressen för kulturmiljövård visar att ekonomibyggnaderna i princip aldrig behandlas och framförallt inte interiörerna i dessa. Länsstyrelsens rapport Skånes miljömål och miljöhandlingsprogram (2003:62) tar upp frågan under miljömålet Ett rikt odlingslandskap. Program för lantbrukets ekonomibyggnader och kulturarvet i odlingslandskapet, delmål 6. Här skriver man:
”Genom en inventering skapas en regional översikt över olika former av ekonomibyggnader.”
Vidare skrivs att den institution som skall genomföra detta är: ”Regionmuseerna senast år 2005.”
Regionmuseet Kristianstad besitter erforderlig kompetens och lämnar följande förslag på inventering. Vi utgår från länsstyrelsens rapport Lantbruk och lantbrukare i Skåne (2002:37) där man på sidan 17 delar in Skåne i fem jordbruksområden. För att erhålla en regional översikt bör man inventera 15 gårdar per område. Gemensamma, t ex andelsägda byggnader bör även omfattas av inventeringen. Inventering av färre byggnader kommer att ge en bristfällig översikt ett mindre antal byggnader ger större felkällor och kan vara missvisande. Vi anser att det är viktigt att det blir väl genomfört, särskilt med tanke på det miljömål som länsstyrelsen har satt upp. För att dra en parallell till naturmiljövården kan en sådan inventering jämföras med de omfattande ängs- och hagmarksinventeringarna som genomförts. Ett samarbete med lokala naturbruksgymnasier kan vara givande med tanke på lärarkåren och möjligheten att få kontakt med framtidens lantbrukare. Det är betydelsefullt att påpeka att en inventering bör göras med utgångspunkt i kunskapsuppbyggande och inte primärt med inriktning på landsbygdsutveckling och turism även om det självklart kan komma dessa till godo i ett senare skede. Fördelen med denna inriktning är att även miljöer med stor historisk eller samhällelig betydelse kan uppmärksammas även i de fall de inte är estetiskt tilltalande eller okomplicerade.

Mål
Att genom en inventering skapa en regional översikt över olika former av ekonomibyggnader med interiörer. Genom den ökade kunskapen, tillvarata de möjligheter som finns att skydda och bevara dessa betydelsefulla kulturmiljöer. Idag ligger denna bebyggelse ofta utanför planlagda områden och saknar skydd, samtidigt som omgivande naturmiljöer är inventerade och skyddade. Genom detaljerade inventeringar och samtal med brukare kan vi komplettera bilden av vår uppfattning om jordbrukets industrialisering. Vi kan se vilka investeringar som gjordes och vilka skeden som gav fysiska spår i miljöerna. Vi kan se vad finns kvar och bedöma vad som bör bevaras för oss och för framtiden.

Tidplan och kostnad

Vi räknar med att varje ekonomibyggnad tar 1,5 timme att inventera. För varje inventeringstimme räknar vi med 1,5 rapporttimme vilket sammantaget ger 3 timmar per ekonomibyggnad. I detta ingår även resor, intervju med brukare (detta krävs bl.a. för få fritt tillträde till ekonomibyggnaderna), förstudie av boken Gods och gårdar, rapportskrivande inklusive layout med digitala bilder samt sammanställande av kartmaterial. Vi räknar med att en genomsnittsgård består av 6 ekonomibyggnader[58] vilket innebär behov att inventera ca 90 (6 x 15) ekonomibyggnader per jordbruksområde, totalt 450 ekonomibyggnader.

Tid: 450 ekonomibyggnader x 3 h = 1350 h.

Kostnad: 1350 h x 475:-/timme = 641 250:-

[58] Beräknat antal ekonomibyggnader enligt LiM-projektet. En studie som genomförts under 2003 är ännu inte publicerad men den statistik som finns beskriver:
- byggnadsbeståndets funktioner vid uppförandetillfälle resp. 2003
- byggnadsbeståndets ålderssammansättning
- antal nyinvesteringar och dess funktioner/ålder
- antal om- och tillbyggnader och dess funktioner/ålder
- antal rivna byggnader och dess funktioner/ålder
- underhållsstatus på byggnader som besökts i fält
- antal byggnader i och utanför brukningscentrum och dess funktioner
- antal byggnader per fastighet i genomsnitt
- överloppsstatus

Bilaga 2. Dokumentation av mekaniska verkstäder i Uppland

Upplandsmuseets dokumentationsavdelning bedrev under 2000 forskning om verkstäder som tillverkat och reparerat jordbruksredskap. Utgångspunkten var den omvälvande utveckling och mekanisering som sedan framför allt Andra världskriget skett inom den svenska bondenäringen - vilka har tillverkat de behövliga redskapen och hur har deras verksamhet sett ut? Av den mångfald verkstäder som på olika sätt spårats undersöktes 26 stycken närmare genom intervjuer med ägare, anställda mfl.. Dessutom har kunskapen om vissa enskilda verkstäder fördjupats genom att flera personer bidragit med sin vetskap om dessa. Parallellt med intervjuerna förvärvades såväl äldre som nyare fotografier. Som undersökningens andra etapp kommer redskap och produkter från de undersökta verkstäderna att samlas in. Intervjuutskrifterna, fotografierna och föremålen tillsammans skildrar på ett utförligt sätt en företeelse som hittills varit i det närmaste okänd. Undersökningen publicerades i museets skriftserie år 2001. Ett exempel på verkstad som undersöktes var Vånsjöbro Svets- och smidesverkstad. En av företagets stora produkter var den s.k. Enasladden. Firman upphörde 1976 efter att ha varit i gång i 40 år.

Interiör från Tankmobil i Ystad.

Bilaga 3. Maskin- och redskapstillverkare i Skåne under 1800-talet.[59]

Kristianstads län:
1. Cimbrishamns Gjuteri & Mek. Verkstad, Simrishamn (Tröskverk, hackelsemaskiner, vandringar)
2. Engeltofta Egendom ägt av CG Stjärnsvärd (plogar, harvar, vältar, såmaskiner, tröskverk, hackelsemaskiner, sädesharpor mm)
3. C.J.F. Ljunggrens Gjuteri & Mek. Verkstad, Kristianstad
(plogar, harvar, tröskverk, hackelsemaskiner, mm)

Malmöhus län:
4. Åbjörn Andersson & Co, Svedala (I Håstad 1867-1882)
(plogar, harvar, såmaskiner, hästhackor, vältar, kastmaskiner mm)
5. G. Björklund & Son, Åkarp (även kallad Alnarps redskapsverkstad) harvar mm.
6. F.W. Haker & Co, Skurup (såmaskiner, tröskverk mm
7. Kockums mekaniska verkstad, Malmö[60] (plogar, harvar, såmaskiner, tröskverk, skördemaskiner, rensmaskiner, lokomobiler)
8. Landskrona Gjuteri (Nya Mek. Verkstad)
Vältar, hackelsemaskiner.
9. Lilla Harrie Redskapsverkstad[61] (plogar, harvar)
10. Svalöfs Mek. Verkstad (senare Maskinverkstäderna i Svalöf)
Elevatorer, maskiner för fröbehandling.
11. Ystads Gjuteri & Mek. Verkstad (även L.D. Kemner ?)
plogar, såmaskiner, tröskverk, kastmaskiner, hackelsemaskiner, vindmotorer, kvarnaxlar.
12. Lunds nya gjuteri och mekaniska verkstad (1870-1897)[62]
13. Rudelius & Boklund. Lund.1897-1918[63]
14. Lunds mekaniska snickerifabrik 1878-1884 (tillverkning av kvarnar som skulle drivas med vind-, vatten- eller ångkraft.)[64]
15. Carl Holmbergs mekaniska verkstad och gjuteri 1864-1944 (1860-70-tal tyngre jordbruksredskap, mejeriutrustning, bränneri-, kvarn-, sågverks-, tegelbruksmaskiner-,

---

[59] Bilaga 3 och 4 bygger på A:son Mobergs bok ”Jordbruksmekaniseringen i Sverige under tre sekler.” men är kompletterad med andra källor.
[60] Moberg s 535: ”Kockums mek verkstad, Malmö. Verkstaden grundades 1840 av Frans Henrik Kockum för tillverkning av bla. Jordbruksmaskiner. Programmet omfattade de första årtiondena ett stort antal olika maskintyper för jordbearbetning mm samt lokomobiler och tröskverk. De flesta var gjorda efter utländska förebilder. Firman sålde även av andra företag tillverkade maskiner, ex Överum. Omkring 1860 tillkom tillverkning av järnvägsvagnar och ångmaskiner. År 1866 ombildades företaget till AB och fyra år senare upptogs varvsverksamhet. Vid seklets slut avvecklades efter hand tillverkningen av jordbruksmaskiner.”
[61] Moberg s 536: ”Lilla Harrie Redskapsverkstad. Smedmästare Nils Holmqvist öppnade 1890 en mekanisk verkstad för reparationsarbeten mm samt tillverkning av jordbruksmaskiner och vagnar. Tillverkningen omfattade allt fler maskintyper, främst på jordbearbetningens område. Reparationsverksamheten upphörde. 1911 ombildades företaget till AB med i stort oförändrad tillverkning. Under några år från 1968 tillverkade verkstaden betupptagaren Hilleshög. Ekonomiska svårigheter ledde till konkurs och rekonstruktion 1981. År 1987 övertogs tillverkningen, alltjämt förlagd till Lilla Harrie, av ett nytt företag, Finja Smedar AB.”
[62] Tapper, KG: s 120 f. jordbruksredskap, plogar, tegelslagningsmaskiner, icke patenterade tröskverk, mindre kvarnar, maltkvarnar, Försäljning inom och utom landet bla till Tyskland.
[63] Tapper, KG: s 122f. Övertog Lunds nya 1897 mejeriutrustning, bryggeri och tvätterimaskiner.
[64] Tapper: s 70

pumpmaskiner. Huvudagent för de Lavals separatorer och Nalder & Nalders ångtröskverk)[65] kompletta mejeriutrustningar samt byggnadsritningar.
16. AB Lunds mekaniska verkstad 1898-1972 (1892-97 kallat Klosters Gjuteri och reparationsverkstad)[66] Lantbruksredskap, agentur på lantbruksmaskiner, fr.o.m. 1900 ångmaskiner och –ångpannor, redskap för socker och cementindustrin.
17. Lunds kvarnbyggeri och mekaniska snickerifabrik 1884-87 [67]

[65] Tapper: s 97ff
[66] Tapper: s 131
[67] Tapper s 143.

Bilaga 4. Maskin- och redskapstillverkare i Skåne under 1900-talet.

Listan är inte fullständig och bör kompletteras. En lista av detta slag reser en del avgränsningsproblem, exempelvis kan en del tillverkare som inte är nämnda, huvudsakligen ägnat sig åt annan produktion, men tillverkat maskiner och redskap för jordbruket. Många firmor har förändrat sin produktion över tid.

Kristianstads län:

Walfrid Anderssons Mek. Verkstad, Tollarp (maskiner för potatisodling).

Nya AB Cimbrishamns Gjuteri- & Mek. Verkstad, Simrishamn. (Tröskverk, hackelsemaskiner, vandringar).

Hässleholms Verkstäder, Hässleholm, Dikesgrävmaskiner

Kaskad, Bevattnings AB, Simrishamn, Bevattningsmaskiner

Rinkaby Motorverkstad, Kristianstad, Bevattningsmaskiner

Rosenqvist Mek. Verkstad, Gärds Köpinge, Bevattningsmaskiner

Simris Maskiner, Simrishamn, potatisupptagare

Tollarp-Maskiner, Tollarp, Potatisupptagare

Malmöhus län:

Alnarps redskapsverkstad Åkarp (även kallad G. Björklund & Son,) harvar mm.[68]

Bröderna Anderssons Gjuteri, Skurup, jordbearbetningsmaskiner, pressar, maskiner för betodling.[69]

Åbjörn Andersson & Co Svedala, traktor, stenkrossar mm[70]

ASJ (AB Svenska Järnvägsverkstäderna) Arlöv, Traktor

Edenhall Mek.Verkstad, Vallåkra, Betupptagare[71]

F.W. Haker & Co, Skurup, såmaskiner, slåttermaskiner, sidräfsor, tröskverk

N. Holmqvist, Örtofta (senare Lilla Harrie Redskapsverkstad)

Martin Jönssons Mek. Verkstad, Södra Sandby, pressar, tröskverk

---

[68] Moberg s 532: ”Per Gustaf Björklund var efter många års praktik inom och utom landet instruktionssmed vid Alnarps lantbruksinstitut. År 1911 öppnade han egen verkstad i Åkarp. Redan tidigare hade han vid Alnarp tillverkat lantbruksmaskiner, främst harvar och kultivatorer. Tillverkningen blev alltmer omfattande och mera allsidig. Viss export förekom. Efter 1:a världskriget övergick tillverkningen mer till andra produkter än lantbruksmaskiner som slutligen helt utgick.”

[69] Moberg s 534: ”Bröderna Anderssons Gjuteri, Skurup. Firman grundades 1903 av Bror Emil och Axel Olof Andersson. De första åren hade man huvudsakligen reparationsarbeten. Tillverkningen av hästhackor togs upp redan 1904. Senare tillkom vältar, tallriksharvar, hackelsemaskiner, kålrotsupptagare, potatisupptagare och halmpressar, delvis dock i ringa omfattning. År 1918 bildades AB. År 1976 köptes företaget av Överums bruk och sammanslogs med de av detta företag samma år inköpta Skurup-verken.”

[70] Moberg s 533: ”Åbjörn Anderson startade 1867 en mindre verkstad i Håstad, Örtofta och utförde främst reparationsarbeten. Han tillverkade senare även plogar, harvar och vagnar mm. År 1882 flyttades verkstaden till Svedala och 1891 bildades AB, Åbjörn Andersons Mek. Verkstads AB. Tillverkningen omfattade nu ett stort antal olika jordbruksmaskiner. Man bedrev dessutom återförsäljning av såväl svenska som importerade maskiner. Mot seklets slut minskade tillverkningen på jordbruksområdet och ersattes successivt med annan tillverkning. År 1906 upphörde tillverkningen av lantbruksmaskiner helt.” 1893 kom Nils Fredriksson dit. Man framställde radsåningsmaskin på 1800-talet, krubbor till svinstallar, 2- o 4-radiga hästhackor. Kontaktperson idag Roland Hansson.

[71] Moberg s 534: ”Edenhall Mek. Verkstad, Vallåkra. Efter tidigare verksamhet inom rörbranschen och med tillverkning av maskiner för trädgårdsnäringen var verkstaden under ledning av Ernst Wilhelmsson från 1950-talet sysselsatt med reparation av jordbruksmaskiner. ÅR 1963 började man tillverka betupptagare av egen konstruktion. Ett flertal olika typer, en respektive flerradiga, har senare utvecklats och funnit spridning, främst inom landet. Antalet anställda är omkring 35.”

Kvarnmaskiner, Vellinge, kvarnar, rensmaskiner,
Landskrona Nya Mek. Verkstads AB, Landskrona, traktor
Lantbruks- och Industrimaskiner, Kävlinge, sprutor
Lilla Harrie Redskapsverkstad, Lilla Harrie, Jordbearbetningsmaskiner
Moteska, Vellinge[72] (Malmö) sprutor,
Bröderna Ottosson, Klippan, traktorhytter
Firma G. Palms Specialmaskiner, Påarp. Precisionssåmaskiner
Hj. Perssons Redskapsverkstad[73], Rögle, Ängelholm, Harvar
C. Pålsson, Lilla Harrie (äv kallad Pålssons Maskin AB), maskiner för potatisodling.
Sandbymaskiner, Södra Sandby, pressar.
Skurupverken, Skurup[74] (fd F.W. Haker & Co) konstgödselspridare, såmaskiner
Stockamöllan AB, Stockamöllan, potatissorterare,
Svalövs Maskinverkstäder, Svalöv, stackningselevatorer
Ystads Gjuteri och Mekaniska Verkstad[75], Ystad. Jordbearbetningsmaskiner, gödselspridare, såmaskiner mm
Ysta-maskiner se Ystads Gjuteri
L.P. Åkermans gjuteri & mekaniska verkstad, Eslöv.

Exempel på Mekaniska verkstäder med redskap/maskinproduktion 1925
AB Baltic i Lund dotterbolag till Separator. [76]
C. Holmbergs Lund (bageriutrustning) [77]
Hässleholms verkstad (kvarnmaskiner, vindmotorer, maskin f jord och sten) [78]
Simrishamns gjuteri (läderfabriksindustri) [79]
Landskrona gjuteri (pumpar, kylmaskiner) [80]
Landskrona nya mek verkst (Maskin f jord och sten) [81]

---

[72] Moberg s 536: ”Moteska Fabriks AB, Vellinge. Företaget började sin verksamhet kort efter andra världskrigets slut och då för försäljning av kemiska produkter. Snart upptogs emellertid tillverkning av sprutor och andra grenar avvecklades. År 1970 gjorde firman konkurs men tillverkningen fortsatte i stort sett oförändrat. Antalet anställda var ca 40. Under några år hade firman ett dotterbolag i England. Nya ekonomiska problem framtvingade 1985 åter en rekonstruktion. Verksamheten fortsätter.”
[73] Moberg s 538: ”Hj. Perssons Redskapsverkstad Rögle. Hj. Persson startade 1914 en mindre tillverkning av jordbruksmaskiner, främst harvar av flera typer. År 1954 ombildat till AB. Antalet anställda var 25-30.”
[74] Moberg s 539: ”Skurup-Verken. År 1892 grundades i Skurup en verkstad med namnet F.W. Haker & Co. För tillverkning av jordbruksmaskiner. Tillverkningens omfattning var begränsad. År 1943 köptes verkstaden av Kooperativa Förbundet och ombildades till AB för att 1952 säljas till Arvika-Thermaenius AB. År 1961 överläts företaget till Bolinder-Munktell som i sin tur sålde det till Slöörs Maskiner, Sthlm. Namnet ändrades nu till Skurup-Verken. Från 1976 är Överums bruk ägare. Tillverkning har under den nuvarande ägaren omfattat såmaskiner och konstgödselspridare.”
[75] Moberg s 542: ”Ystads Gjuteri- och Mek Verkstad. År 1853 startade grosshandlare Lars Daniel Kemner ”Jerngjuteriet vid Ystad” för tillverkning av jordbruksmaskiner, bla hackelsemaskiner och tröskverk. År 1886 ombildades företaget till Ystads Gjuteri och Mek verkstads AB. Tidvis omfattade tillverkningen vältar, konstgödselspridare, såmaskiner, hövändare, hackelsemaskiner, potatisupptagare och vindmotorer. Sedan 1930-talet har namnet Ysta-maskiner använts. 1987 gick företaget i konkurs och tillverkningen lades ned. Ett nytt företag med namnet Ysta-maskiner har endast återförsäljning.”
[76] Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925 av Sveriges industriförbund 1926 Sthlm.
[77] Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925 av Sveriges industriförbund 1926 Sthlm.
[78] Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925 av Sveriges industriförbund 1926 Sthlm.
[79] A.a.
[80] a.a
[81] a.a.

CEBE Svalöv (fd Svalövs maskinverkstäders AB) 1890-tal? [82]
[1] Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925 av Sveriges industriförbund 1926 Sthlm.
Mjöhult (Höganäs kommun): Mjöhultshjulet för leriga åkrar, i järn.

Importföretag:
Andersson & Mattson, Malmö sedermera AM Cani.
Olema, Uppsala och Staffanstorp
Söderberg & Haak, Sthlm och Staffanstorp
Ysta-Maskiner, Ystad.

[82] a.a.

Bilaga 5. Kulturhistoriska undersökningar

Se även förstudien 2003: ”Skånes industriella arv” Förstudie 2002-2003, Henrik Borg, 2003:8. Rapporten finns att hämta i pdf format på:
http://www.regionmuseet.se/acrobatfiler/industriarv.pdf

Länsstyrelsen nya kulturmiljöprogram från 2004 är upplagt som en historiebok med överskådliga teman som beskriver bland annat industrialismen i Skåne. Materialet bygger på de tidigare kulturmiljöprogrammen som togs fram under 1980-talets början. Kunskapsläget är starkt skiftande mellan de olika kommunerna. Se http://www.m.lst.se/kartor/index

Riksantikvarieämbetet, RAÄs har gett ut en skrift kallad ”Industrimiljöer på landsbygden.”. Skriften ingår i deras projekt ”Studier till kulturmiljöprogram för Sverige.” I den delas Sverige in i olika industriregioner med utgångspunkt från geografiska undersökningar av näringslivet. Syftet är att ge en översiktlig bild av kunskapsläget om industrins bebyggelsehistoria och industrimiljöer på landsbygden utifrån historiskt orienterad forskning och dokumentation.[83] I den redogörs för tidigare geografiska indelningar av svensk industri. Författaren väljer att beskriva 18 regioner i Sverige och Skåne nämns i under rubriken ”Västskåne med mångsidig industri”. I den texten beskrivs på en sida ler- och kolindustrin, stenindustrin, cementindustrin och sockerindustrin. Livsmedelsindustrins stora betydelse för länet är inte beskrivet och framförallt inte som den gemensamma nämnare för de stora antal industrier som utgått från just livsmedelsproduktionen i länet.

I länet har de kulturhistoriska museerna arbetat med dokumentationer och insamlingar av verksamheter och föremål med anknytning till industriarvet och livsmedelsproduktionen. Nedan följer en listning av några av undersökningarna. Även kategoriinventeringar har genomförts exempelvis sådana som behandlar kraftförsörjning och infrastruktur så som broar, vägar, fyrar och järnvägsbyggnader. Andra kategoriinventeringar som gjorts har berört fängelser, apotek, biografer, fyrar, folkrörelsebyggnader (1978). Gemensamt för mycket av materialet är att det är föråldrat att de miljöer som pekats ut som intressant kanske sedan många år är genomgripande förändrade eller helt rivna.

Undersökningar av byar, enskilda gårdar eller verksamhetsmiljöer på landsbygden har gjorts av Regionmuseet Kristianstad. Undersökningarna har ofta gjorts i samband med utredningar inför en eventuell byggnadsminnesförklaring. Exempel:
2003:123. Hustofta, Väsby sn, BD, Åke Werdenfels och Mia Jungskär.
2002:7. Brännestads Ramsåg, Munkarps sn, BD, Daniel Melchert.
2002:69. Bålamöllans kvarn, Stehag sn, BD, Jimmy Juhlin och Henrik Borg.
2002:110. Liarum by, Äsphult sn, KA, Paul Hansson.

Nordiska museet har genom frågelistor bedrivit etnologiska, senare benämnda kulturhistoriska undersökningar. Här finns frågelistor med omfattande frågor som berör exempelvis ”statare”

[83] RAÄ Industrimiljöer på landsbygden: sid 14

1938, och ”Industriprodukternas begynnelse i bygderna” 1941. Det finns också så kallade specialfrågelistor som är mera kortfattade och mestadels inriktade på speciella detaljer, exempelvis ”Garverier” 1936, ”Kvarnar och malning” 1943. En lista kallas ”Livsmedelsarbetarminnen”. Den är från 1985 och inbringade 50 svar. I motsats till andra av museets frågelistor resulterade aldrig listsvaren i någon bok i serierna ”Svenskt liv och arbete” eller i efterföljaren ”Svenska folket berättar”. Böckerna i dessa serier är inte rapporter utan antologier, där ett urval bidrag publicerats, mer eller mindre redigerade. Av de 50 svaren rör 18 bidrag till Livsmedelsarbetarminnen skånska förhållanden.

Lunds universitets folklivsarkiv, LUF arbetar också med frågelistor. Några av frågelistor kan innehålla information som är intressant för studier av jordbrukets industrialisering. Här finns exempelvis teman som: ”Engelskt eller skotskt inflytande på det svenska jordbrukets utveckling.”[84] och ”När den nya tiden kom till bygden.”[85] Den senare frågelistan gäller ”uppteckningar om vad som i mannaminne lever kvar angående äldre traditioners försvinnande och nyhetens införande ifråga om näringsliv och levnadssätt.” Ett annat tema är ”Jordbrukets binäringar.”[86], men här har man troligen inriktat sig mest på slöjder och andra hantverk. ”Kvarnar och kvarndrift”[87] är ett tema som inriktats på de äldre kvarntyperna, deras utseende och konstruktion. ”Tröskverk”[88] är inriktad på äldre redskap, arbetsmetoder och arbetsorganisation, exempelvis vandringar inte ångtröskor eller lokomobiler. ”När elektriciteten kom”[89] behandlar elkraftens införande.

Exempel på inventeringar och dokumentationer

Bryggerier:
Riksinventering 1976-83 RAÄ., (Nilsson, Staffan)

Brännerier:
Folklivsarkivet, Lund Inventering och dokumentation.
Regionmuseet Kristianstad ”Gärdsbränneriet The Absolut Co i Nöbbelöv”.
1999:8. Folkestorps bränneri, Folkestorp 6:5, BD, Henrik Borg.

Kvarnar:
Berger, M & Thomasson, E. ”Mårten Pehrsons Valsqvarn. 110 år.” 1991 Kvarnar. Landsantikvarien i Kristianstads län (1980-tal) Berger, Monica (text) & Evelyn Thomasson (bild). *Mårten Pehrsons Valsqvarn. 110 år Kristianstad.* Kristianstads läns museum 1991. 63 s.
2003: 46. Svenstorps mölla, St. Köpinge sn, KA, Henrik Borg och Jimmy Juhlin Alftberg, 2003

Livsmedelsindustrier:

[84] Lunds universitets folkminnesarkiv, LUF 45, januari 1943
[85] LUF 59 Mars 1947
[86] LUF 61
[87] LUF 99
[88] LUF 155
[89] LUF 167

Felix (Ingmarsson, N. ”Felixsjälen – om industriell potatisproduktion på Procordia Food AB.” 1999.) Ingmarsson, Niklas. *Felixsjälen – om industriell potatisproduktion på Procordia Food AB.*
Helsingborgs museer: ”Maria Hägglunds Soyafabrik 1990.”

Sockerbruk:
Regionmuseet Kristianstad ”Jordberga sockerbruk, en etnologisk dokumentation. 2003.”
2001:5. Jordberga sockerbruk, Källstorps sn, Byggnadsminnesutredning, Henrik Borg.
Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne.
Darphin, Jean-Paul: ”Sockrets katedraler” RAÄ.
Grip Höök, Katarina, Cecilia Mellberg & Eva Sjöstrand. *Socker. En berättelse om Roma sockerbruk.* Visby: Länsmuseet Gotlands Fornsal 1999. 112 s.
Jönköpingslänsmuseum 1980 Polkagristillverkning i Gränna

Tegel:
Tegelbruk i Sverige, en branschinventering RAÄ, 1987 (Olsson, L-E)
Uppsala läns museum: Vittinge tegelbruk 1986.
”Av Skånes lera 1975-85 (Det skånska krukmakerihantverket och industrin)” Kulturen i Lund.
Helsingborgs museer: ”Tegel, om tegelindustrin i Helsingborgs kommun” 1988, ”Av lera och salt” 1981, ”Tegelindustrin inom Helsingborgs kommun 1988.”

Kraftproduktion:
Dokumentationer/Inventeringar: ”Elektriska vattenkraftverk 1891-1950” (Spade & Brunnström1995) och ”Transformatorstationer“ (Melchert 1997).

Lantbruket:
Perlinge, Anders. *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet.* Stockholm: Nordiska museet 1995. 341 s.
Berger, Monica & Inga Kindblom. *En säck potatis och ett flak ägg. Om gårdsbutiker i Kristianstads län.* Kristianstad: Kristianstads läns museum 1996. 48 s.
Berger, Monica. *16 bönder om miljöstödet. En etnologisk undersökning i samband med Regionmuseets informations- och utbildningsinsatser inom Markernas Mångfald.* Kristianstad: Regionmuseet i Skåne 1999. 14 s. (Rapport 1999:32.)

Gunnar Olsen” Landbrug og industri” DK 1948

Verkstadsindustrier med jordbruksmaskiner:
Landskrona museum har dokumenterat Landsverk 1985-92, Thulinverken/SAB-/Haldex 1992,

Växtförädling:
Landskrona museum: Weibulls 1992-93

Övrigt:
Helsingborgsmuseum har publicerat följande: ”Hasslarp och Filborna. Två byar i Helsingborg från jordbruk till industrisamhälle” 1991.

Film:

Film är sällan använt för kulturhistoriska undersökningar men de kan utgöra viktiga källor till kunskap om olika verksamheter. Under 2003 och 2004 har Regionmuseet på Filminstitutets uppdrag bedrivit ett projekt att inventera icke-fiktiv film i Skåne. Tanken är att kunna erbjuda filmernas ägare en arkivsäker förvaringsplats och en kopia av filmen. Ett register har skapats som ska göra filmerna sökbara. Flera filmer är av intresse i samband med industrimiljöer och jordbruk. Det finns ett antal filmer som producerats som instruktionsfilmer av företag för de anställda, reklamfilmer och journalfilmer. Exempelvis finns filmer från Findus, Solidar, Mazetti, Tetra Pak etc. Titlarna kan vara så fantasieggande så som ”En dag med plasttuber” eller ”Protector, om att packa ägg samt broilerinpackning i cryovac”. Några filmer beskriver processer, filmer ägnade för skolan som ”Korn blir till öl”, ”Från sådd till kaka” m.fl. Det finns även filmer producerade vid jubileer som ”Svenska Livsmedelsarbetareförbundet 50 år”. Några filmer har spelats in för att skildra en bygd eller ett område som sockenfilmer. Det finns även privatfilmer som tillkommit av olika anledningar. Dessa kan vara intressanta och skildrar en verksamhet från ibland andra vinklar än de beställningsarbeten som professionella filmer utgör. Här finns exempelvis privatpersoners filmer av rivningen av skorstenen vid Hästveda mejeri.[90] För den jordbruksintresserade cineasten finns exempelvis ”Med samlad kraft” en film om jordbrukets ekonomiska föreningsrörelse. Vidare finns ”Att överta gården”, ”Känn din jord, om täckdikning”.

Det finns förstås även filmer som inte har regional inriktning men som är av intresse för jordbrukets industrialisering. Exempelvis finns Jean Hermanssons dokumentärfilm ”Yrke slaktare” från år som utan 2000 beskriver ett slakteri i Västergötland. Den största samlingen finns troligen på Statens Ljud och Bildarkiv, SLBA:
Hemsida: http://www.ljudochbildarkivet.se/

[90] Lina Ålenius, Regionmuseet Kristianstad

Regionmuseets rapportserie 2004

Kulturmiljö

1. Snårarp, Vä sn, UN, Anders Edring, 2000
2. Fjälkinge 28:4, Fjälkinge sn, FU, Ylva Wickberg, 2003
3. Från Lilla Hammar till Fredshögen, Stora Hammar sn och Räng sn, FU, Jan Kockum, 2003-2004
4. Hovdala slott, byggnad G, H-halms vån, Brönnestad sn, AK, Jimmy Juhlin Alftberg, 2003
5. Hagestad 38:2 – en schaktningsövervakning inom RAÄ 115, Löderup sn, FU, Lars Salminen, 2004
6. Margaretaskolan – fördjupning, Helsingborg, KA, Mia Jungskär, 2004
7. Börges torn, Borgeby sn, AK, Cecilia Pantzar, 2003
8. Hovdala slott hus D, Brönnestads sn, AK, Kristina Nilén, 1998
9. Hovdala slott hus B, Brönnestads sn, AK, Kristina Nilén, 1998/1999
10. Verums kyrka, Verums sn, AK, Kristina Nilén, 1998
11. Gustav Adolfs kyrka, Viby sn, AK o MD, Kristina Nilén, 1998
12. Kv Allön 3, Heliga Trefaldighets sn, AK o BAD, Kristina Nilén, 1998/1999
13. Inventering av icke-fiktiv film, - kulturhistorisk film i Skåne, DK, Lina Ålenius, 2002
14. Hassle Bösarps kyrka, Hassle Bösarps sn, AK, Cecilia Pantzar, 2003
15. Äspö kyrka, Äspö sn, AK, Anna Sturesson, 2003
16. Staty – Otto Lindblad, Lund sn, AK, Mia Jungskär, 2004
17. Hardeberga kyrka invändig restaurering, Hardeberga sn, AK, Per Lundgren och Lars-Göran Strömbom, 2003
18. Lilla Beddinge kyrkogårdar, Lilla Beddinge sn, DK, Anna Sturesson, 2003
19. Östra Torps kyrkogård, Östra Torps sn, DK, Anna Sturesson, 2003
20. Indikationer för levande kust? -En studie av statistiska variabler visavi kulturvärden på Skånekusten, Paul Hansson, 2004
21. Klostret i Bäckaskog, Kiaby sn, FU, Jan Kockum, 2004
22. Mellan gamla och nya väg E22, Bromölla 12:19, Ivetofta sn, AU:2, Ylva Wickberg, 2003
23. Grophus i Fjälkinge, Fjälkinge 9:20, Fjälkinge sn, FU o UN, Ylva Wickberg, 1990
24. Härdanläggningar från bronsålder, Håstad 75:25, FU o UN, Ylva Wickberg, 2003
25. Visseltofta kyrka, AK, Lars-Göran Strömbom och Lotta Eriksson, 2002
26. Magnarps by och hamn, Barkåkra sn, KA, Paul Hansson, Kristina Nilén, Cissela Olsson och Lars Salminen, 2004
27. Nosaby 7:8 och 18:1, Nosaby sn, AU, Helén Lilja, 2002
28. Råbelöv 26:2, Fjälkestad sn, AU, Helén Lilja, 2002
29. Kv Ratten i Bromölla, Ivetofta sn, FU+UN, Karl-Magnus Melin, 2001
30. Rinkaby kyrka, Rinkaby sn, AK, Cecilia Pantzar, 2003
31. Rebbelberga kyrka, Rebbelberga sn, AK, Cecilia Pantzar, 2003
32. Hovbeslagskolan på Alnarp, Lomma sn, AK, Anna Sturesson, 2002
33. Arkeologi i skolan - utvärdering av ett projekt, Helén Lilja, 2004
34. Gamla kassans kök, Landskrona, AK, Anna Sturesson, 2003
35. Kågeröds kyrka, Kågeröds sn, BAD, Petter Jansson, 2003
36. Kommendanten i Kristianstad, FU, Jan Kockum, 1997
37. Vid en dös i Åraslöv, FU, Anders Edring, 2004
38. RAÄ 38, Nevishög sn, FU, Lars Salminen, 2004
39. Onslunda kyrkogård, Onslunda sn, FU, Jan Kockum, 2004
40. Kävlinge gamla kyrkas absidtaklag, Kävlinge sn, BAD, Petter Jansson, 1994
41. Vid Bäckaskogs stall, Kiaby sn, FU, Jan Kockum, 2004
42. Balsby 12:40, Nosaby sn, AU, Helén Lilja, 2002
43. Hammar 9:151, Nosaby sn, AU, Helén Lilja, 2001
44. Söderportskolan i Kristianstad, Kristianstad, FU, Jan Kockum, 2004
45. Bredband mellan Svarte och Rydsgård, Villie sn m fl, FU, Jan Kockum, 2004
46. Valleberga kyrka, Löderups sn, AK, Jimmy Juhlin Alftberg, 2004
47. Hammenhögs kyrkogård, Hammenhögs sn, FU, Jan Kockum, 2004
48. Allhelgonakyrkan på Ven, S:t Ibbs sn, AF, Kristina Nilén, 2004
49. Hörröd kyrka, Degeberga sn, AK, Jimmy Juhlin Alftberg, 2004
50. Drömvillor i Bromölla, DK, Helen Järkeborn, 2004
51. Boplatsen vid Färlövslund, FU, Tony Björk , 2004
52. Hunneberget och Kumlevägen, Väg E22, FU, Ivan Balic och Ylva Wickberg, 2003
53. Brönnestad kyrka, Brönnestad sn, AK, Lotta Eriksson, 2004
54. Ravlunda kyrka, Ravlunda sn, AK, Lotta Eriksson, 2002
55. Jordbrukets industrialisering – Fördjupningsstudie inom Programmet Skånes industriella arv, Henrik Borg och Cissela Olsson, 2004

Förkortningar:
AF-antikvarisk förundersökning
AK- antikvarisk kontroll
AU-arkeologisk utredning
DK- dokumentation, övrigt
FU- arkeologisk förundersökning
KA- kulturhistorisk analys
MD-murverksdokumentation
OU- osteologisk undersökning
PJ- projektrapport
UN- arkeologisk undersökning
BD- byggnadsdokumentation
BAD-byggn-ark-dokumentation
BMU-byggnadsminnesutredning